

POLISH SCIENCE JOURNAL

INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Issue 5(86)

Warsaw • 2026

POLISH SCIENCE JOURNAL

ISSUE 5(86)

INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

WARSAW, POLAND
Wydawnictwo Naukowe "iScience"
2026

ISBN 978-83-949403-4-8

POLISH SCIENCE JOURNAL (ISSUE 5(86), 2026) - Warsaw: Sp. z o. o. "iScience", 2026. – 115 p.

Editorial board:

Bakhtiyor Akhtamovich Amonov, Doctor of Political Sciences, Professor of the National University of Uzbekistan

Mukhayokhon Botiraliyevna Artikova, Doctor of Science, Andijan State University

Bugajewski K. A., doktor nauk medycznych, profesor nadzwyczajny Czarnomorski Państwowy Uniwersytet imienia Piotra Mohyły

Tahirjon Z. Sultanov, Doctor of Technical Sciences, docent

Shavkat J. Imomov, Doctor of Technical Sciences, professor

Baxitjan Uzakbaevich Aytjanov, Doctor of Agricultural Sciences, Senior Scientific Researcher, Karakalpak Institute of Agriculture and Agrotechnology

Yesbos'ın Polatovich Sadi'kov, Doctor of Philosophy (Ph.D), Nukus branch Tashkent state agrarian university

Nazmiya Muslihiddinovna Mukhitdinova, Doctor of Philology, Samarkand State University, Uzbekistan

Guljazira Mukhtarovna Utenbaeva, PhD, lecturer of the Department of Language Learning of the University of Public Safety

Indira Rustam Kizi Narkulova (Yokubova), Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Lecturer of the Department of Languages at the University of Public Safety of the Republic of Uzbekistan

Sharifjon Yigitalievich Pulatov, Doctor of Technical Sciences, Professor

Sayipzhan Bakizhanovich Tilabaev, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Temirbek Ametov, PhD

Marina Berdina, PhD

Hurshida Ustadjalilova, PhD, associate professor, Kokand state pedagogical institute Uzbekistan

Dilnoza Kamalova, PhD (arch) Associate Professor, Samarkand State Institute of Architecture and Civil Engineering

Sarvinoz Boboqulovna Juraeva, Associate Professor of Philological Science, head of chair of culturology of Khujand State University named after academician B. Gafurov (Tajikistan)

Oleh Vodiani, PhD

Languages of publication: українська, русский, english, polski, беларуская, қазақша, o'zbek, limba română, кыргыз тили, Հայերեն

Science journal are recommended for scientists and teachers in higher education establishments. They can be used in education, including the process of post - graduate teaching, preparation for obtain bachelors' and masters' degrees.

The review of all articles was accomplished by experts, materials are according to authors copyright. The authors are responsible for content, researches results and errors.

TABLE OF CONTENTS

SECTION: ART STUDIES

Бекова Гульнара Амирхановна, Абдрахманов Марат Турарович, Канленов Мағауия Габдул-Муталыпович (Алматы, Қазақстан) ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАҒЫ СУРЕТ ӨНЕРІНІҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ	5
Мереке Ш., Киселёва Т.А. (Астана, Қазақстан) ИНКЛЮЗИВНЫЙ ДИЗАЙН ОДЕЖДЫ: ЭВОЛЮЦИЯ, КОНЦЕПЦИИ И КЛЮЧЕВЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ	11

SECTION: PEDAGOGY

Svich Natalya Anatolyevna (Karaganda, Kazakhstan) FORMATION OF INCLUSIVE CULTURE IN UNIVERSITIES OF KAZAKHSTAN.....	21
Адамкулов Нурали Мерекебаевич (Талдықорған, Қазақстан), Хасенова Эльмира Келісқызы (Астана, Қазақстан), Оханова Дина Тазабековна (Талдықорған, Қазақстан) ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП ЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ	25
Жолдасбек Еңлік Ерланқызы (Алматы, Қазақстан) НАШАР ЕСТИТІН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ МӘТІНДІ ТҮСІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	31
Мамадалиева Наргиза Абдурасуловна (Наманган, Узбекистан) САМОСТОЯТЕЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКИСТАНА.....	37
Наукебай Жайна Нурлыбекқызы (Алматы, Қазақстан) НАШАР ЕСТИТІН І СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АРТИКУЛЯЦИЯСЫ ҰҚСАС ДЫБЫСТАРДЫ АЖЫРАТА АЛУЫН ДАМУ	40
Нұрғали Жанна Адамбекқызы (Ақтау, Қазақстан) ТҮҒАН ӨЛКЕ – ТҮНҒАН ТАРИХ, ТАҒЫЛЫМЫ МОЛ ТӘРБИЕ.....	47
Нұрғали Жанна Адамбекқызы (Ақтау, Қазақстан) МҰҚАҒАЛИ МҰРАСЫ – ЖАСТАР ТӘРБИЕСІНІҢ РУХАНИ ӨЗЕГІ.....	50
Нұрғали Жанна Адамбекқызы (Ақтау, Қазақстан) СТУДЕНТТЕР ЖАТАҚХАНАСЫ – ЖАЙЛЫ ОРТА МЕН ЖАРҚЫН ӨМІР МЕКЕНІ	53
Сук Олена Евгеньівна (Харків, Україна) ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ І ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО ІНЖЕНЕРА-ПЕДАГОГА	56
Жеткизгенова Алия Тугелбаевна (Ақтау, Қазақстан) ЕСЕНОВ УНИВЕРСИТЕТІНДЕ ДУАЛЬДІ ОҚЫТУ – БІЛІМ МЕН ТӘЖІРИБЕНІ ҰШТАСТЫРАТЫН ТИІМДІ ЖҮЙЕ.....	61
Жеткизгенова А.Т. (Ақтау, Қазақстан) ЕСЕНОВ УНИВЕРСИТЕТІ - БОЛАШАҚ КАПИТАНДАР ОРДАСЫ.....	64

SECTION: PSYCHOLOGY SCIENCE

Новицький Юрій Володимирович (Київ, Україна)
ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ
ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ..... 67

**SECTION: INFORMATION AND COMMUNICATION
TECHNOLOGIES**

**Jafarov Nizami Duman oglu (Baku, Azerbaijan),
Murtuzayev Cavidan Sabit oglu (Sumgait, Azerbaijan)**
ARCHITECTURE OF A SIMPLE ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED TEXT
ANALYSIS SYSTEM AND AN OPTIMIZED CLASSIFICATION MODEL 73

SECTION: TECHNICAL SCIENCE. TRANSPORT

Әлімғожа Н. Н., Ибраева Ж. Е. (Алматы, Қазақстан)
ОРАМАНЫҢ МУЛЬТИСЕНСОРЛЫҚ ДИЗАЙНЫНЫҢ ӨНІМДІ
ҚАБЫЛДАУҒА ӘСЕРІ..... 79

SECTION: PHILOLOGY AND LINGUISTICS

Еликбаева С.Т. (Қарағанды, Қазақстан)
ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ - ҚАЗАҚСТАН БОЛАШАҒЫ 92

Боранбай А.А. (Қарағанды, Қазақстан)
БАЛАҒА ЕСІМ БЕРУДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СЕБЕПТЕРІ 97

Мұқтар Т.Т., Жолаева Г.Б. (Қарағанды, Қазақстан)
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МИФОЛОГИЗМНІҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ... 101

Жеткизгенова А.Т. (Ақтау, Қазақстан)
ҒЫЛЫМҒА ҒҰМЫР АРНАҒАН ҒАЛЫМ ҚЫЗ – ҚАНЫГҮЛ..... 105

Рустемова Жанар Айдарбекқызы (Қарағанды, Қазақстан)
А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕРІНІҢ ӘДЕБИЕТ
ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ҒЫЛЫМ РЕТІНДЕ ДАМУЫНА ЫҚПАЛЫ 110

SECTION: ART STUDIES

УДК 41.017.02

Бекова Гульнара Амирхановна
"Көркем білім" кафедрасының аға оқытушысы, ҚР Суретшілер одағының мүшесі,
Абдрахманов Марат Турарович
"Көркем білім" кафедрасының аға оқытушысы, ҚР Суретшілер одағының мүшесі,
Канленов Мағауия Габдул-Муталыпович
Өнер факультеті, "Көркем білім" кафедрасының аға оқытушысы.
Қазақстан суретшілер Одағының мүшесі
Абай ат. Қаз ҰПУ
(Алматы, Қазақстан)

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАҒЫ СУРЕТ ӨНЕРІНІҢ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

Аннотация. Суретшінің басты мақсаты - гармониялық бірлестікті туындау. Композицияда тепе-теңдік, яғни барлық элементтері өзара келісімде болған кезде ғана шығарманың тұтастығына қол жеткізуге болады. Тепе-теңдік пропорцияланудың көмегімен орындалады. Баланстанған композиция тұтастық, анық сезімді тудырып, оңай және жеңіл қабылданады. Пропорционалды қатысы табылмаған қатынас, тұрақсыз, тең емес, кез келген сәтте қирап қалатын сезімін тудырады. Тепе-теңдіктің қалайда бұзылуы композицияны күрделендіріп, дисгармонияға әкеліп тірейді.

Кілт сөзі: Бейнелеу өнері, жобалау, бейнелеу өнерінің жанры

Бекова Гульнара Амирхановна
старший преподаватель кафедры «Художественное образование»,
член Союза художников РК.
Абдрахманов Марат Турарович
старший преподаватель кафедры «Художественное образование»,
член Союза художников РК.
Канленов Мағауия Габдул-Муталыпович
старший преподаватель кафедры «Художественное образование» факультета искусств
КазНПУ. Член Союза художников Казахстана
КазНПУ имени Абая
(Алматы, Казахстан)

КОМПОЗИЦИОННЫЙ ЦЕНТР РИСУНКА В ТВОРЧЕСКОЙ РАБОТЕ

Аннотация. Главная цель художника - создать гармоничное объединение. Равновесие в композиции, то есть достижение целостности произведения возможно только при условии, что все элементы находятся во взаимном согласии. Равновесие

выполняется с помощью пропорций. Сбалансированная композиция легко и легко воспринимается, вызывая целостность, четкое ощущение. Отношение, в котором пропорциональное отношение не обнаружено, создает ощущение нестабильности, неравномерности, разрушения в любой момент. Любое нарушение равновесия усложняет композицию и приводит к дисгармонии.

Ключевое слово: Изобразительное искусство, жанр проектирования, изобразительного искусства

Bekova Gulnara Amirkhanovna
Senior Lecturer, Department of Art Education, member of the Union of Artists
of the Republic of Kazakhstan,
Abdrakhmanov Marat Turarovich
Senior lecturer at the Department of Art Education, member of the Union of Artists of the
Republic of Kazakhstan,
Kanlenov Magauia Gabdul-Mutalyapovich
Senior Lecturer, Department of Art Education, Faculty of Arts, KazNPU. Member of the
Union of Artists of Kazakhstan
KazNPU named after Abai
(Almaty, Kazakhstan)

COMPOSITIONAL CENTER OF DRAWING IN CREATIVE WORK

Abstract. *The main goal of the artist is to create a harmonious association. Equilibrium in composition, that is, achieving the integrity of the work, is possible only if all the elements are in mutual agreement. Equilibrium is performed using proportions. A balanced composition is easily and easily perceived, causing integrity, a clear feeling. A ratio in which a proportional ratio is not detected creates a feeling of instability, unevenness, destruction at any time. Any imbalance complicates the composition and leads to disharmony.*

Keyword: *Visual Arts, Design Genre, Visual Arts*

Суреттегі басты мақсат негізгі ойды, идеяны көрсету. Композицияның тұтастығы қосымша түсініктің басты идеяға бағынуына, суреттеменің бір бүтін шығарма бойында үйлесуіне байланысты. Әр бөлшегі басты ойды дамытуға бағытталуы керек. Негізгі нысан анық көрініп, қосымша, екінші шендегі заттар көзге онша ілінбеуі керек.

Суреттегі негізгі қызметті атқарушы нысан оптикалық орталыққа жақын орналасуы керек. Бұл жағдайда, суретті бір қарағанда толық көріп, мазмұнын алыс арақашықтықта қабылдауға мүмкіндік береді.

Қоршаған ортаны бақылау кезінде біздің көру қабілетіміз, қарастырылмақ топтан бір нысанды ерекше қабылдауға бейімделген. Ол көру алаңының ортасында орналасып, өзіне көп назар аударта отырып, көзге анық көрінеді. Ал басқа көру орталығынан тыс көру алаңындағы заттар жалпы түрде байқалады. Негізгі қарастырылушы заттың аймағындағы нәрселер басты элементке бағынып, көру алаңына түсетін көріністің барлығы біртұтас, тепе-теңдікте қабылданады.

Суреттің композициялық құрылысы көбінесе көзбен көріп қабылдау ерекшелігіне байланысты. Суреттеме тұтас қабылдануы үшін барлық элементтер басты бейнеге бағынуы керек. Маңыздылығы бірдей бірнеше композициялық орталықтың болуы композицияның тұтастығын, бірлестігін жасайды. Ол көзбен көру өзіндік ерекшелігінің талабына сай болмайды. Суретші сурет бойында бірнеше композициялық орталықты көрсетуі мүмкін, ол мазмұнымен ұштасуы керек. [1, 88 бет].

Суреттің қабылдану әсерінің жүйелі болуы тек қабылдау әсерінің ерекшелігіне ғана емес, сонымен қатар мазмұнының даму санасына сәйкес болуы керек. Мысалы, М.Кенбаевтың “Шабанның өлеңі” - атты шығармасына мысал келтірсек, ең алдымен шабанның бейнесі көзге түседі. Орталық бейнені қабылдаған соң, көрерменнің назары басқада элементтерге түседі, олардың барлығы басты тақырыпты айқындауға бағытталған. Осының бәрі алдымен суретшінің жобалық заңдылықтарды туындауға әсер беруі тиіс. Сондықтан ең алдымен жобалауға арналған бұйым бірінші қатарда болуы міндет. С.Мамбеевтің “Сіздің қаладағы қыздар” - деген туындысында, көрерменнің назары ең алдымен бірінші қатардағы қыздарға түседі, олардың сұлулығына қызыға отырып, суретшінің шеберлігінің алдында бас иеміз. Адамдардың бейнелерінің пропорциясын дұрыс табу, контрасты қолдану мұның барлығы шығарманың композициялық құрлысын қабылдауға ықпалдайды. Көлемі онша үлкен емес бірақ, мазмұны түсінікті суреттер алыс арақашықтықта да жақсы қабылданады. Сонымен композицияның тұтастығы шығарманың барлық элементтерінің байланысына тәуелді, олар қызмет санасымен анықталады.

Композициялық жанрда басты кейіпкерді суреттеу, оны көзге көрінетін орталық жерге орналасуымен ғана шектелмейді, сонымен қатар жазу техникасының қызметі зор болады.

Композициялық орталықты айрықша көрсетуде, суретте шынай көру қабілетін нығайту жарықты көлеңкемен іске асады, және бейнелердің көлемімен, арақашықтығының көмегімен орындалады.

Суретші сурет бойындағы маңызды элементті түспен, реңмен, детальдарының байқауымен көрсетеді.

Суретшінің басты мақсаты - гармониялық бірлестікті туындау. Композицияда тепе-теңдік, яғни барлық элементтері өзара келісімде болған кезде ғана шығарманың тұтастығына қол жеткізуге болады. Тепе-теңдік пропорцияланудың көмегімен орындалады. Баланстанған композиция тұтастық, анық сезімді тудырып, оңай және жеңіл қабылданады. Пропорционалды қатысы табылмаған қатынас, тұрақсыз, тең емес, кез келген сәтте қирап қалатын сезімін тудырады. Тепе-теңдіктің қалайда бұзылуы композицияны күрделендіріп, дисгармонияға әкеліп тірейді.

Симметрия. Адам симметрияны табиғаттағы тәртіпті көрсетуші деп түсінеді. “Заңдылықты қабылдау әр қашанда қанағаттандыруды тудырып, сенімділік пен сергек көңіл күйді білдіреді. Тәртіп ойды босатады”, - деп жазған француз математигі және философы Рене Декарт. Дәл осындай пікірді біздің ғасырдың архитекторы Ле Корбюзьеде білдірген: “Адамға тәртіп қажет, ол болмаса адамның неғұрлым мінсіз болса, адам солғұрлым өзін сенімді сезінеді. Тәртіпке сүйене отырып ол алуан түрлі құрылымдарды орындайды мұның барлығы психиканың сұранысы - творчестволық процесс. Творчество

- тәртіптелу акті". Басқа жағынан қарайтын болсақ, сұлулықты тек симметрияға тіркеу оның ішкі мазмұнының байлығын шектейді. Қарама-қарсылықты қолдану арқылы сұлулыққа қол жеткізуге болады, яғни ғажайып нәрсенің мәнісін симметриямен оған қарама-қарсы асимметрияның бірлестігімен анықтаймыз. Адам абсолюттік тәртіппен, шашыраған тәртіпсіздікке бірдей ұмтылады. Композицияның беделдігін арттыру үшін асимметрияны жиі қолданады. Симметриялық композицияда асимметрияның бастамасы, контрасты түсті дақтарды, бейнелерді енгізуден басталады. Асимметрия симметрияға негізделетінін әрқашанда есте сақтаған жөн. Сонымен, симметрия мен асимметрия бейнені құраушы, өзара байланысты, өзара толықтырушы композициялық тәсіл болып табылады. Симметрияны адам, тыныштық белгісі, статика, заңдылық ретінде қабылдаса, асимметрия кездейсоқтықты, бостандықты, қозғалысты, динамиканы білдіреді. Егер композицияның тәртібі сауатты шешім жағдайында бұзылса, онда ол көркемдік бірлестікке қолжеткізуге кедергі болмайды.

Егерде қағаздың беті суреттелген нысандармен әркімкі толтырылса, сурет жазықтықтың бір шетіне ығыстырылып, бір бөлігі ауыр болып қабылданса, ол тепе-теңдікті бұзады. Мұндай көрініс біздің көріп қабылдау қабілетімізге қайшы келіп, нашар ұйымдасқан болып сезіледі.

Қоршаған ортаның заттарына қараған кезде, көру алаңындағы заттар біркімкі орналасқанын байқаймыз. Оптикалық орталық шамамен ортасында орналасқан. Осыған сәйкес композициядағы заттар орындарын тауып, композициялық орталық орнатылады. Композициялық орталық геометриялық орталықпен сәйкес келмеуі мүмкін. Суреттеменің орталық нысаы тым ығыстыру немесе бір топ заттарды кейін сырғыту, суреттің бір бөлігін ауырлатып екінші жағында бос көріністі қалдырады.

Композициядағы тепе-теңдікке қолжеткізу үшін элементтерді сурет жазықтығының оң және сол жағында, жоғарғы және төмен бөлігі де біркімкі орналасуына ерекше көңіл бөлу керек. Бірақ жазықтықты екіге бөлуден (горизонталь немесе вертикаль бойынша) алыс болу керек.

Суреттегі көкжиек суретінің горизонтальды ортасына түйіспеуі керек және орталық вертикальға ірі нысандар түспегені жөн. Алайда барлық сурет ені өзбетінше орналасқан бөліктерге бөлінеді.

Суреттің тепе-теңдігі дәл геометриялық симметрияны білдірмейді. Егер композициялық орталық, басты кейіпкер суреттің дәл ортасында орналасса сурет сүйкімсіз көрінеді. Оны ортадан сәл ығыстырған дұрыс. Сонымен қатар суреттің салмақтылығында заттардың көлемімен қатар, реңі мен түсінің қызметі зор [2, 14 бет].

Көркем бейнелеу өнері шындықты айқындау, айнадай көшіру емес. Суретші фотографиялық аппарат емес. Өмірді суреттеу кезінде, суретші қоршаған ортаны жай ғана көшірмейді. Өнердегі шындық – адам айқындайтын нақты жағдай, шындықтың өзі емес. Шындықты шынайы суреттеуде суретші көзқарасының маңызы зор, сонымен қатар, өмірге терең ену, қоғамдық процестерді толық түсіну және оларды өзара жалпылау. Суретші әрқашанда көркем, бақылаған нәрсенің мағынасын, табиғатын түсінуге тырысып, оған шексіз таңдау жүргізіп, бейнелердің бойында өзінің пікірін суреттеп, қарым-қатынасын білдіреді. Шығармашылық процестің негізі - әрбір суретшінің көзқарасына негізделген. Натюрморт, портрет, пейзаж, жанрлы суреттерді суретші

әрқашан олардың мағынасын, сюжетін, композициясын ойластырып, шығармасының ең жақсы шешімін іздестіреді. Тіпті бұрынғы заманнан біздің уақытқа жеткен ежелгі көріністер өмір құбылыстарын жалпылайды. Олардың бойында нысанның көшірмесін салуға ұмтылысы болмайды, суретшілер мәні аз фактілерден гөрі қажетті, мінездемелі, маңызды түрлерді таңдайды. Леонардо да Винчи шындықты көзді жұмып көшіру жайлы былай деп жазған: “Көз ойлауы мен тәжірибеге жүгініп, ойланбай көшіруші кескіндемеші, айнаға ұқсайды, ол заттарды түсінбей айқындайды”. Мүсінші Роден өзініңшығармашылығы жайлы былай деген: “Жапсырма тек сыртқы дүниені көрсетеді, ал мен рухани дүниені сездіремін, ол да табиғаттың бір бөлігі. Мен көз көрген табиғатты ғана емес, бар шындыққа қол жеткізем. Көңіл-күйді көп білдіретін шетін сызып көрсетем. Мен табиғатымды өзгерткен жоқпын”. [3, 16 бет].

Мағынаның өмірлігі мен шыншылдығы – ол суреттердегі бейнелердің бейнеленуші құбылыстардың табиғатына сәйкес болуы. Шыншыл көрініс бейнеленуші нысандар мен жағдайлардыңқасиеттерін көрсетуден тұрады. Әр затқа, нысанға немесе шындық құбылысына белгілі бір белгілер, мінездемелі ерекшеліктер тән. Нақ солар бейнелеу нысандары болып табылады. Пейзажда суретші көзге көрінген заттардың сыртқы түрін айнытпай көрсетуге ұмтылмай, оны негізгі қызықтырған, әсерлі сезімді тудырушыны суреттеуге тырысады. Суретші табиғатты толық шыншыл бейнелеп, қуаныш тудырған мәніне көп көңіл бөледі. Қандай да бір портретті салған кезде суретші сыртқы ұқсастықтарымен қатар, ішкі психологиялық ерекшеліктерді суреттеуге тырысады. Шын суретшініңшығармашылығы шындыққа бата білу және одан терең шындықты шығара білу қабілетінен тұрады. Көркем бейне ең алдымен шындықпен сендіреді. Оның көркемдігі құбылыстың мәнісіне, адамдардың мінезіне терең енумен анықталады. Кескіндемедегі көркем бейненің абыройлығы тек маңызды және мінезді қасиетінің болуымен ғана анықталмайды, сонымен қатар көріністік бойында суретшінің қандай да бір көркем идеяны айқындауына байланысты. Суретте терең ойлардың, өмір жайлы толғаныстардың, адамдардың мінез-құлқының болуы эстетикалы терең сезімдерді тудырады. Әр кезде де суретші сурет арқылы өзінің өмір туралы түсінігін көрсетуге тырысады. Егерде суреттің идеялары саяз және сұр болса, сондай-ақ қоршаған ортаға жаңа көзқараспен қарауға итермелейтін қабілеті болмаған жағдайда – көрерменнің эмоционалдық үндесуі әлсіз болады. Кескіндеме адамдардың сезімімен ойларын көрсетуге тиіс, сонымен қатар, адамдардың арасындағы күрделі және нәзік қарым-қатынастарды айқындап, нақты кезеңдегі құбылыстардың көрсеткіші болуы керек.

Терең және шынайы ойлар, адам мен табиғатқа деген сүйіспеншілікпен қарастырылған өмірлік мәселелер адамның жүрегімен санасын қоректендіреді. И.Е. Репин – “Идеясыз ұлы көркемдік шығарманың болуы мүмкін емес” – деген [4, 44 бет]. Алуан түрлі заттармен өмірлік құбылыстардың эстетикалық байлығын айқындау үшін, көркем бейнелеу өнерінің шығармасы өзінің мазмұны бойынша және айқындау түрі бойынша нақты дүниенің көріну қортындысы болуы тиіс. Кескіндемелік шеберлікті құраушы элементтердің (заттардың пластикалық көлемдерінен колоритына дейін) объективті шығу тегі бар. Кескіндемеге тән ғана адамның көру қабілеті арқылы қабылданатын құбылыстар мен заттар бейнелерімен қолданады. Өмір құбылыстарын айқындауға әр қашанда шынайы, нақтылы көрнекіліктер керек. Нақты заттармен

ұқсастығы, түрлі түстік нақтылығы – міне осындай жағдайларда бояулар эстетикалық эмоцияны тудырады. Нысандар мен заттардың шынайы көрінісі табылмағанынша көркем бейнені туындауға немесе басқа мазмұнның туындауы мүмкін емес. "Кескіндемелік суреттеме жорамал белгі немесе символ бола алмайды", [5, 76 бет]. Станкілі кескіндемедегі көркем бейне дегеніміз – алаңдаушы түсінік емес, ал заттардың нақты ұқсастығы. Суреттің эмоционалдық әсері табиғатты көріп қабылдаумен, нақты дүниені сезіне білумен байланысты. Заттар дүниесімен байланысты ассоциативті елестерінің байлығына сүйене отырып, кескіндеме көрерменді белгілі бір адам толғаныстарының жүйесіне ендіреді. Адам дүниені көзге көрінетін бейнелер арқылы танып сезінеді.

Ой қызметін таныс заттардың, нақты қасиеттердің және қатынастардың көмегімен өрістетуге болады. Көру сезімдері табиғатты эстетикалы қабылдаудың және танудың негізгі бұлағы. Заттың түрі нысан жайлы иіртас және толық мінездемені береді, көзге көрінетін бейне арқылы заттардың мәнісі мен мазмұнын, өмірдегі қызметін анықтаймыз [6, 93 бет].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Адамкулов Н. М. Саз аспаптар тарихы. Алматы, 2006 - 48 бет
2. Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. Алматы, Өнер 1981. 26-42 бет.
3. Тарақты Ақселеу қазақтың ұлы күйшілері. Алматы, Өнер 2000 жыл 8-11 бет
4. Ақтаев С. Н. Адамкулов Н. М. Қазақ фолклорының лұғаты. Алматы, 2008 жыл, 298 бет
5. Шаңырақ Үй тұрмысына арналған энциклопедия. Алматы, Өнер 1990 жыл. 814 бет
6. Құлжабаев Е. У. Өрім өнері. Алматы, 2008 жыл. 166 бет
7. Адамкулов Н. М. Ұлттық қолданбалы өнері. Алматы, 2006 жыл. 121 бет
8. Адамкулов Н. М. Домбыра жасау өнері. Алматы, 1995 жыл. 171 бет

УДК 7.036.3

Мереке Ш., Киселёва Т.А.
Международный университет Астана
(Астана, Казахстан)

ИНКЛЮЗИВНЫЙ ДИЗАЙН ОДЕЖДЫ: ЭВОЛЮЦИЯ, КОНЦЕПЦИИ И КЛЮЧЕВЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ

Аннотация. В статье рассматривается процесс формирования и поэтапного развития инклюзивного дизайна одежды во второй половине XX - начале XXI века как самостоятельного и социально значимого направления проектной культуры. Раскрываются исторические условия его возникновения, связанные с трансформацией общественного сознания, развитием движения за права людей с инвалидностью, а также переосмыслением роли дизайна в обществе. В исследовании анализируется вклад ключевых теоретиков и практиков универсального дизайна, чьи концептуальные положения заложили основу человекоцентричного подхода в архитектуре, промышленном и fashion дизайне, а также способствовали институционализации инклюзивного проектирования. Рассматривается влияние современных дизайнерских брендов, интегрирующих принципы адаптивности, эргономики и эстетической выразительности в массовое производство одежды. Показано, что инклюзивный дизайн одежды прошёл эволюцию от узкоспециализированных решений, ориентированных преимущественно на людей с инвалидностью, к более широкой гуманистической парадигме, основанной на принципах универсального дизайна и социальной устойчивости. Подчёркивается, что современная адаптивная мода рассматривается не как сегментированная ниша, а как часть общей стратегии устойчивого и этически ответственного дизайна, ориентированного на разнообразие человеческого опыта, телесности и образа жизни.

Ключевые слова: инклюзивный дизайн, адаптивная мода, универсальный дизайн, человекоцентричный подход, функциональное проектирование, проектная культура.

ИНКЛЮЗИВТІ КИІМ ДИЗАЙНЫ: ЭВОЛЮЦИЯСЫ, ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ ЖӘНЕ ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басында инклюзивті киім дизайнының дербес әрі әлеуметтік маңызы бар жобалау мәдениетінің бағыты ретінде қалыптасуы мен кезең-кезеңімен дамуы қарастырылады. Оның пайда болуындағы тарихи алғы шарттар ашып көрсетіледі, олар қоғамдық сананың трансформациясымен, мүмкіндігі шектеулі адамдардың құқықтары үшін қозғалыстың дамуымен, сондай-ақ қоғамдағы дизайн рөлін қайта пайымдаумен байланысты. Зерттеуде әмбебап дизайнның негізгі теоретиктері мен практиктерінің үлесі талданады, олардың тұжырымдамалық қағидалары сәулет, өнеркәсіптік және сән дизайнында адамға бағдарланған тәсілдің негізін қалап, инклюзивті жобалаудың

институционалдануына ықпал етті. Сонымен қатар, адаптивтілік, эргономика және эстетикалық айқындық қағидаларын киімнің жаппай өндiрiсiне енгiзiп отырған заманауи дизайнерлік брендтердi қықпалы қарастырылады. Инклюзивтiкiм дизайнны бастапқыда негiзiнен мүмкiндiгi шектеулi адамдарға бағытталған тар мамандандырылған шешiмдерден эволюцияланып, әмбебап дизайн және әлеуметтiк тұрақтылық қағидаларына негiзделген кең гуманистiк парадигмаға өткендiгi көрсетiледi. Қазiргi адаптивтi сән сегменттелген ниша ретiнде емес, адам тәжiрибесiнiң, дене ерекшелiктерiнiң және өмiр салтының алуан түрлiлiгiне скеретiн тұрақты әрi этикалық жауапты дизайнның жалпы стратегиясының бiр бөлiгi ретiнде қарастырылатыны атап өтiледi.

Түйiнсөзгер: инклюзивтi дизайн, адаптивтiсән, әмбебап дизайн, гамма бағдарланған тәсiл, функционалдық жобалау, жобалау мәдениетi.

INCLUSIVE CLOTHING DESIGN: EVOLUTION, CONCEPTS, AND KEY STAGES OF DEVELOPMENT

Abstract. *The article examines the formation and phased development of inclusive clothing design in the second half of the 20th century and the early 21st century as an independent and socially significant direction of design culture. The historical conditions of its emergence are revealed, associated with the transformation of public consciousness, the development of the disability rights movement, as well as the rethinking of the role of design in society. The study analyzes the contribution of key theorists and practitioners of universal design, whose conceptual principles laid the foundation for a human-centered approach in architecture, industrial, and fashion design, and also contributed to the institutionalization of inclusive design. The influence of contemporary design brands that integrate the principles of adaptability, ergonomics, and aesthetic expressiveness into the mass production of clothing is also considered. It is shown that inclusive clothing design has evolved from narrowly specialized solutions primarily oriented toward people with disabilities to a broader humanistic paradigm based on the principles of universal design and social sustainability. It is emphasized that modern adaptive fashion is viewed not as a segmented niche, but as part of a broader strategy of sustainable and ethically responsible design, oriented toward the diversity of human experience, corporeality, and lifestyles.*

Keywords: *inclusive design, adaptive fashion, universal design, human-centered approach, functional design, design culture.*

Введение

Современная мода постепенно выходит за рамки эстетики и трендов, уделяя всё больше внимания человеку, его потребностям и качеству жизни. В этом контексте особое значение приобретает инклюзивный дизайн одежды, направленный на создание удобных, функциональных и эстетически привлекательных моделей для людей с особыми потребностями [5, 10]. Инклюзивные модели одежды - это не просто направление в моде, а важный социальный и гуманистический подход, обеспечивающий равные возможности и комфорт для всех [4]. Актуальность данной темы обусловлена

ростом внимания к вопросам социальной инклюзии, прав людей с инвалидностью и необходимостью переосмысления традиционных подходов к проектированию одежды [6].

Инклюзивные модели одежды - это предметы гардероба, разработанные с учётом физических, сенсорных или когнитивных особенностей человека [5]. Такая одежда предназначена для людей с инвалидностью, временными ограничениями подвижности, пожилых людей, а также детей с особыми образовательными и физическими потребностями. Основной принцип инклюзивного дизайна - доступность, удобство и безопасность без потери эстетической ценности [10].

Инклюзивные модели одежды характеризуются высокой степенью функциональности и адаптивности, что обусловлено необходимостью учета индивидуальных физических особенностей человека. В процессе проектирования особое внимание уделяется обеспечению простоты надевания и снятия изделий за счёт использования магнитных застёжек, липучек и кнопок, а также эргономичному крою, не ограничивающему свободу движений. Важным требованием является применение мягких, гипоаллергенных и воздухопроницаемых материалов, способствующих созданию комфортных условий при длительном ношении. Кроме того, инклюзивная одежда должна исключать наличие грубых швов и конструктивных элементов, вызывающих физический дискомфорт, и предусматривать возможность адаптации изделия под индивидуальные особенности фигуры пользователя. Особое значение функциональность инклюзивной одежды приобретает в детских моделях, поскольку она не только обеспечивает физический комфорт, но и способствует формированию самостоятельности, социальной адаптации и интеграции ребёнка в общество.

Инклюзивный дизайн одежды в современных научных исследованиях рассматривается как одно из наиболее перспективных направлений проектной деятельности, ориентированной на обеспечение равного доступа к эстетически полноценной и функциональной среде для различных социальных групп. Инклюзивный дизайн предполагает отказ от сегрегационного подхода, при котором изделия создаются исключительно для «особых» категорий пользователей, и ориентируется на разработку универсальных решений, удобных для максимально широкого круга людей.

Материалы и методы

Методика исследования основана на комплексном и системном анализе процессов становления и развития инклюзивного дизайна одежды в контексте социальных, культурных и технологических трансформаций общества [5, 10]. В ходе работы применён междисциплинарный подход, объединяющий методы теории дизайна, истории моды и социально-культурных исследований. В процессе исследования использовались следующие методы:

1. Анализ теоретических концепций и научных подходов в области инклюзивного, адаптивного и универсального дизайна, а также изучение эволюции человекоцентрированного подхода в проектировании одежды.

2. Историко-типологический анализ этапов формирования инклюзивной моды во второй половине XX - начале XXI века с выявлением ключевых тенденций и факторов её развития.

3. Изучение научных публикаций, специализированной литературы, архивных материалов и современных коллекций адаптивной одежды, представленных в международной практике.

4. Сравнительный анализ традиционных и инклюзивных моделей одежды с целью определения конструктивных, функциональных и эстетических особенностей.

5. Метод систематизации и обобщения полученных данных для выявления основных этапов эволюции инклюзивного дизайна одежды и формулирования выводов о перспективах его дальнейшего развития.

Применение данных методов позволило всесторонне рассмотреть инклюзивный дизайн одежды как динамично развивающееся направление современного проектирования, отражающее принципы социальной ответственности и устойчивого развития.

Результаты и обсуждения

Истоки инклюзивного дизайна одежды восходят к появлению адаптивной моды в США в конце 1950-х годов. Первые целенаправленные разработки в данной области были связаны с деятельностью дизайнера одежды Хелен Кукман, создавшей проект «Functional Fashions» [1]. В рамках данного проекта были разработаны модели одежды для людей с ограниченными физическими возможностями, учитывающие необходимость самостоятельного одевания. Конструктивные решения включали использование простых и безопасных застёжек, эластичных элементов, мягких тканей без грубых швов, а также специальных деталей, упрощающих эксплуатацию изделий.

Премьера коллекции «FunctionalFashions» в 1959 году продемонстрировала высокий общественный интерес к данному направлению. Коммерческий успех проекта свидетельствовал о наличии устойчивого социального запроса на одежду, обеспечивающую автономность и независимость пользователей. С 1955 по 1959 год Хелен Кукман, после изучения рыночного потенциала адаптируемой одежды в Институте физической медицины и реабилитации Нью-Йоркского университета, разработала коллекцию из 15 предметов одежды под названием «Функциональная мода», которая помогала людям с ограниченными возможностями одеваться самостоятельно [1].

Адаптивные элементы коллекции включали в себя складки на блузках, двойные вставки под мышками, чтобы ткань не изнашивалась от костылей, застёжки-липучки и боковые молнии. Двумя ключевыми моделями были платье с запахом и запатентованные брюки с молниями по всей длине боковых швов.

В 1961 году Хелен Кукман и американский исследователь, эрготерапевт Мюриэл Э. Циммерман опубликовали книгу «Функциональная мода для людей с ограниченными возможностями» - иллюстрированное руководство с информацией о том, как создавать одежду для людей с ограниченными возможностями, для потребителей с ограниченными возможностями и для дизайнеров. После выхода книги, ее авторы в 1962 году основали Фонд исследований и разработок в области одежды при Институте реабилитационной медицины в Нью-Йорке [1].

В 1960-1980-е годы развитие инклюзивного дизайна вышло за рамки модной индустрии и приобрело междисциплинарный характер. В этот период ключевое значение имели исследования в области архитектуры и промышленного дизайна, направленные

на формирование доступной среды. Существенный вклад внес британский архитектор Селвин Голдсмит, разработавший теоретические основы проектирования для людей с особыми потребностями [2, 3]. Его концепция архитектурной инвалидности акцентировала внимание на том, что ограничения создаются средой, а не физическими особенностями человека. Данные идеи оказали значительное влияние на последующее развитие дизайна одежды, в котором стали активно применяться принципы эргономичности, универсальности и безопасности.

Формирование концепции универсального дизайна в 1980-2000-е годы связано с именем американского архитектора Рональда Л. Мейса. Универсальный дизайн был определён им как подход к проектированию, обеспечивающий удобство и доступность объектов для всех пользователей без необходимости последующей адаптации. Личный опыт жизни с инвалидностью позволил ему сформировать практико-ориентированную методологию, доказавшую, что доступность может быть органично интегрирована в эстетически выразительный дизайн [4]. Эти положения стали основой для дальнейшего развития инклюзивного дизайна одежды.

В начале XXI века инклюзивный дизайн оформился как самостоятельное научное направление. Значительную роль в этом процессе сыграл «HelenHamlynCentreforDesign» при Королевском колледже искусств в Лондоне. Под руководством Леди Хелен Хэмлин [6] и профессора Роджера Коулмана [5] была сформулирована концепция инклюзивного дизайна, ориентированного на охват максимально возможного числа пользователей. Исследования центра включали разработку антропометрических методик, внедрение принципов «user-centered design» и создание инновационных материалов, что расширило функциональные и эстетические возможности одежды.

Современный этап развития инклюзивного дизайна одежды характеризуется его интеграцией в массовую индустрию моды и активным использованием цифровых и носимых технологий. Деятельность дизайнеров Иззи Камиллери [7], Минди Шейер [8] и Виктория Дженкинс [9] демонстрирует переход от нишевых решений к «mainstream»-практикам. Использование «умных» застёжек, сенсорных тканей и универсальных конструктивных элементов позволяет рассматривать инклюзивный дизайн как динамично развивающееся направление, сочетающее гуманистические ценности, технологические инновации и художественную выразительность.

На современном этапе общественного развития инклюзивный дизайн одежды приобретает стратегическое значение в контексте гуманизации проектной культуры и утверждения принципов равенства и доступности. Проведённое исследование показало, что эволюция инклюзивного дизайна представляет собой закономерный процесс трансформации профессионального мышления - от узкоспециализированного адаптивного подхода к комплексной человекоцентрированной парадигме проектирования. Инклюзивная одежда сегодня рассматривается не только как функциональный продукт, но и как социальный инструмент, обеспечивающий интеграцию, самостоятельность и повышение качества жизни пользователей.

Исторический анализ позволил выявить три ключевых этапа становления данного направления. Первый этап, приходящийся на середину XX века, связан с формированием адаптивной одежды в рамках медицинской модели инвалидности. Работы Х. Кукман

продемонстрировали возможность интеграции функциональных решений в эстетически полноценную одежду. В этот период одежда разрабатывалась преимущественно как вспомогательное средство реабилитации, где приоритет отдавался практичности и гигиеническим требованиям, тогда как эстетическая составляющая имела второстепенное значение. Это приводило к сегрегации пользователей и закреплению образа специализированной, «особой» одежды.

Второй этап, охватывающий конец XX – начало XXI века, характеризуется развитием концепции универсального дизайна, предполагающей создание изделий, удобных для максимально широкого круга людей. Концепции С. Голдсмита Р. Л. Мейсоказали значительное влияние на переосмысление роли среды в формировании ограничений. В результате обсуждений было установлено, что барьеры создаёт не человек, а несовершенство проектных решений. Данный тезис стал методологической основой для перехода от адаптивного к универсальному дизайну одежды. В этот период происходит интеграция адаптивных решений в массовую моду, усиливается внимание к эргономике, формируется понимание социальной ответственности дизайнеров.

Третий, современный этап отражает институционализацию инклюзивности в глобальной «fashion»-индустрии, когда адаптивные коллекции становятся частью стратегий крупных брендов, таких как «Tommy Hilfiger» и «Nike» [8, 9] (Рисунок 1, 2). Это свидетельствует о переходе инклюзивного дизайна из нишевого сегмента в систему устойчивого и экономически обоснованного проектирования.

Рисунок 1 - Коллекция «Tommy Hilfiger Adaptive»

<https://imgix.bustle.com/nylon/18385812/origin.jpg?crop=faces&dpr=2&fit=crop&h=259&w=414>

Nike - один из первых крупных спортивных брендов, который вывел адаптивную линейку в массовый рынок. Направление называется **Nike Fly Ease / Nike Adaptive** и ориентировано на людей с разной подвижностью, пользователей протезов, инвалидов колясок, а также тех, кому важно легко и быстро надевать одежду и обувь (Рисунок 2).

Рисунок 2 - из коллекции «Nike Adaptive»

https://static.nike.com/a/images/f_auto%2Ccs_srgb/w_1920%2C_limit/92c83c6-07ad-48df-8295-1daa61472e50/nike-flyease.png

Существенную роль сыграла деятельность «Helen Hamlyn Centre for Design» при «Royal College of Art», где были разработаны научные методы «user-centered design» и антропометрические исследования, ориентированные на разнообразие телесных параметров [6]. Современные бренды и дизайнеры продемонстрировали, что инклюзивная одежда может быть частью «mainstream»-культуры и коммерчески успешным продуктом.

Рисунок 3 - Графическое представление «ИНКЛЮЗИВНЫЙ ДИЗАЙН»

Результаты исследования показывают, что концептуальной основой инклюзивного дизайна выступают человекоцентрированный подход, социальная модель инвалидности, принципы универсального дизайна и идеи устойчивого развития [4, 10]. Их синтез формирует новую проектную логику, в которой функциональность, эстетика и социальная значимость рассматриваются как взаимодополняющие элементы. Инклюзивная одежда перестаёт быть исключительно компенсаторным инструментом и становится средством выражения индивидуальности, способствующим формированию позитивной самоидентификации пользователя.

Проведённый анализ позволил выявить ряд преимуществ инклюзивного дизайна одежды [5, 10], а именно:

1. В социальном аспекте он способствует снижению стигматизации и расширению возможностей участия людей с особыми потребностями в общественной жизни. В функциональном измерении инклюзивные модели повышают уровень комфорта, эргономичности и самостоятельности пользователей за счёт продуманных конструктивных решений и применения инновационных материалов.

2. В экономическом контексте внедрение адаптивных коллекций расширяет целевую аудиторию брендов и формирует новые рыночные ниши, усиливая их имидж социальной ответственности. Кроме того, инклюзивный дизайн трансформирует культурные представления о норме и красоте, формируя новую эстетику функциональности.

Вместе с тем развитие данного направления сопровождается рядом ограничений и противоречий. Среди экономических факторов отмечается увеличение себестоимости продукции вследствие использования специализированных материалов и технологий. Производственные сложности связаны с необходимостью адаптации существующих технологических линий и усложнением процессов стандартизации. Социально-культурные барьеры проявляются в недостаточной информированности общества и риске формального использования инклюзивности в маркетинговых целях без глубокой функциональной проработки изделий. Проектные трудности обусловлены необходимостью сочетания высокой эстетической выразительности с эргономическими требованиями и индивидуализацией моделей.

Обсуждение полученных результатов позволяет сделать вывод о том, что инклюзивный дизайн одежды представляет собой динамично развивающуюся систему, в которой взаимодействуют социальные, технологические и экономические факторы [10]. Его дальнейшее развитие связано с внедрением цифровых технологий моделирования, расширением практики индивидуальной кастомизации и укреплением междисциплинарных исследований. Таким образом, инклюзивный дизайн одежды можно рассматривать как перспективное направление современной модной индустрии, способное интегрировать гуманистические ценности и инновационные технологии в единую устойчивую проектную стратегию.

Выводы

В результате проведенного исследования были сформулированы следующие выводы:

Во-первых, эволюция и становление инклюзивного дизайна одежды показывают постепенный переход от специализированной адаптивной одежды, ориентированной на медицинские потребности пользователей с ограниченными возможностями, к современным концепциям универсального и человекоцентрированного дизайна. В ходе исследования выявлено, что каждое историческое поколение дизайнерских решений формировалось под влиянием социальных, культурных и технологических факторов, включая развитие текстильной промышленности, новые методы конструирования и изменение общественного восприятия инвалидности. Таким образом, инклюзивный дизайн одежды эволюционирует от узкоспециализированного вспомогательного инструмента к комплексной проектной парадигме, интегрированной в массовую моду.

Во-вторых, функциональные и социальные преимущества инклюзивного дизайна обусловлены его способностью сочетать эргономичность, доступность и эстетическую привлекательность. Инклюзивные модели обеспечивают удобство в одевании и снятии одежды, адаптацию под индивидуальные особенности пользователя и использование безопасных материалов, что особенно важно для детей и людей с повышенной сенсорной чувствительностью. Социальный эффект заключается в снижении стигматизации и формировании условий для социальной интеграции, самостоятельности и уверенности в себе пользователей. Таким образом, инклюзивный дизайн одежды становится не только практическим, но и культурным инструментом, способствующим равноправию и уважению к разнообразию.

В-третьих, ключевые концептуальные основы и принципы проектирования включают человекоцентрированный подход, универсальность конструктивных решений, социальную и экологическую ответственность. Исследование показало, что успешная интеграция этих принципов в дизайн моделей позволяет создавать изделия, которые удовлетворяют широкий спектр потребностей пользователей без ущерба для эстетики и модных тенденций. Это свидетельствует о формировании новой проектной парадигмы, в которой функциональность, эстетика и социальная значимость не противопоставляются, а рассматриваются как взаимодополняющие компоненты.

В-четвёртых, проблемы и ограничения развития инклюзивной моды остаются актуальными и требуют комплексного подхода. Основными вызовами являются повышенная себестоимость изделий, необходимость адаптации производственных процессов, сложность стандартизации и проектирования индивидуализированных моделей, а также недостаточная информированность общества о возможностях инклюзивного дизайна. Несмотря на это, успешные практики ведущих мировых брендов показывают, что грамотная интеграция инклюзивных решений в массовые коллекции возможна и может стать эффективным инструментом устойчивого развития индустрии моды.

В-пятых, перспективы дальнейшего развития инклюзивного дизайна одежды связаны с цифровыми технологиями, междисциплинарными исследованиями и расширением образовательных программ в области дизайна. Внедрение 3D-моделирования, индивидуальной кастомизации, инновационных материалов и адаптивных конструктивных решений позволит создавать более функциональные и эстетически совершенные изделия. Дальнейшее изучение и внедрение принципов

инклюзивности в дизайн способствует формированию доступной и гуманистически ориентированной среды, где одежда выполняет одновременно эстетическую, социальную и практическую функции. Инклюзивный дизайн одежды становится стратегическим направлением, способным объединить культурные ценности, инновации и экономическую эффективность, обеспечивая устойчивое развитие модной индустрии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Cookman, H. *Functional Fashions for the Physically Handicapped*. New York: Institute of Physical Medicine and Rehabilitation, 1961. 210 p.
2. Goldsmith, S. *Designing for the Disabled*. London: Architectural Press, 1963. 185 p.
3. Goldsmith, S. *Designing for the Disabled: The New Paradigm*. Oxford: Butterworth-Heinemann, 1997. 242 p.
4. Mace, R. L. *Universal design: Barrier-free environments for everyone // Designers West*. 1985. No. 33. P. 147-152.
5. Coleman, R. *Inclusive Design: Design for the Whole Population*. London: Royal College of Art, 1994. 198 p.
6. Helen Hamlyn Centre for Design. *Inclusive Design Research*. London: Royal College of Art, 2000. 156 p.
7. Camilleri, I. *IZ Adaptive: Fashion, function and accessibility // Fashion Studies Journal*. 2012. No. 4. P. 58-66.
8. Scheier, M. *Runway of Dreams: Adaptive fashion and social inclusion // Journal of Fashion Marketing*. 2016. No. 10. P. 112-119.
9. Jenkins, V. *Unhidden: Adaptive fashion and universal design // Vogue*. 2023. No. 9. P. 84-89.
10. Steinfeld, E., Maisel, J. *Universal Design: Creating Inclusive Environments*. Hoboken: Wiley, 2012. 320 p.

SECTION: PEDAGOGY

УДК 37.04

Svich Natalya Anatolyevna
NPJSC “Abylkas Saginov”
Karaganda technical university”
(Karaganda, Kazakhstan)

FORMATION OF INCLUSIVE CULTURE IN UNIVERSITIES OF KAZAKHSTAN

Abstraction. *The article examines the features of the formation of an inclusive culture in universities of Kazakhstan. It analyzes modern approaches to inclusive higher education, the challenges of implementing an inclusive environment, as well as the role of teachers, digital technologies, and social support for students with special educational needs. The study emphasizes that the development of an inclusive culture is an important condition for ensuring equal access to higher education and improving the quality of the educational process. Particular attention is paid to the need for fostering a tolerant attitude toward diversity, developing the professional competencies of teachers, and improving university infrastructure.*

Keywords: *inclusive education, inclusive culture, higher education, universities of Kazakhstan, students with special educational needs, educational environment.*

Свич Наталья Анатольевна
НАО «Карагандинский технический университет
имени Абылкаса Сагинова»
(Караганда, Казахстан)

ФОРМИРОВАНИЕ ИНКЛЮЗИВНОЙ КУЛЬТУРЫ В УНИВЕРСИТЕТАХ КАЗАХСТАНА

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности формирования инклюзивной культуры в университетах Казахстана. Анализируются современные подходы к инклюзивному высшему образованию, проблемы внедрения инклюзивной среды, роль преподавателей, цифровых технологий и социальной поддержки студентов с особыми образовательными потребностями. Отмечается, что развитие инклюзивной культуры является важным условием обеспечения равного доступа к высшему образованию и повышения качества образовательного процесса. Особое внимание уделяется необходимости формирования толерантного отношения к разнообразию, развитию профессиональных компетенций преподавателей и совершенствованию инфраструктуры вузов.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, инклюзивная культура, высшее образование, университеты Казахстана, студенты с особыми образовательными потребностями, образовательная среда.*

The modern higher education system of Kazakhstan is focused on the principles of humanization, equality, and accessibility of education for all categories of citizens. In the context of globalization and integration into the international educational space, the issue of forming an inclusive culture in universities is becoming especially relevant. Inclusive education is viewed not only as the creation of conditions for teaching students with disabilities, but also as the development of an educational environment based on respect for diversity, equal opportunities, and social justice. [1, c. 45].

In recent years, Kazakhstan has actively developed a regulatory framework in the field of inclusive education. However, practice shows that the implementation of inclusive approaches in universities remains insufficiently systematic. Researchers note the existence of cultural, organizational, and infrastructural barriers that hinder the full participation of students with special educational needs in university life.

The Concept of Inclusive Culture

Inclusive culture is a system of values, norms, and behavioral models that ensure the acceptance of diversity and equal participation of all members of the educational community in university life. It includes respectful attitudes toward differences, the absence of discrimination, and support for the academic and social adaptation of students. [2, c. 115].

According to researchers, inclusive culture goes beyond the educational process itself and affects the sociocultural aspects of interaction in society. In the university environment, this is manifested through the formation of an atmosphere of cooperation, mutual assistance, and tolerance.

The Current State of Inclusive Education in Universities of Kazakhstan

In Kazakhstan, the number of universities implementing elements of an inclusive environment is gradually increasing. Resource centers are being established, educational programs are being adapted, and technologies for distance learning and psychological-pedagogical support for students are being introduced. At the same time, researchers emphasize that many initiatives are implemented fragmentarily and are not always accompanied by changes in university culture.

According to studies by Kazakhstani scholars, teachers generally have a positive attitude toward the ideas of inclusive education; however, they often lack practical knowledge and methodological training for working in an inclusive environment. In addition, problems of architectural accessibility, lack of specialized equipment, and insufficient digital adaptation of educational platforms remain unresolved. [3, c. 90].

The Role of Teachers in Forming an Inclusive Culture

Teachers are among the key participants in the process of forming an inclusive culture at universities. The success of educational integration largely depends on their professional competence, level of empathy, and readiness to interact with students.

Research shows that teachers at Kazakhstani universities recognize the importance of supporting diversity and preventing discrimination, but many require additional training in adaptive teaching methods and inclusive pedagogy. In this regard, there is a growing need to include courses on inclusive education in teacher training programs and professional development systems. [4, c. 58].

An important area is also the development of teachers' communication culture, as well as the formation of skills related to an individual approach and the creation of a psychologically safe educational environment.

Digital Technologies and Inclusion

The digitalization of higher education opens up new opportunities for the development of an inclusive culture. The use of distance learning technologies, adaptive platforms, and assistive digital tools contributes to expanding access to education for students with various educational needs.

Modern studies emphasize the importance of introducing assistive technologies in universities of Kazakhstan. Such technologies make it possible to adapt educational materials, provide alternative ways of perceiving information, and increase students' academic mobility. [5, p. 207].

Moreover, the digital environment promotes intercultural interaction and academic communication, which are also important elements of an inclusive university culture.

Main Problems in the Formation of Inclusive Culture

Despite positive changes, the process of forming an inclusive culture in universities of Kazakhstan is accompanied by several difficulties:

- insufficient level of teacher training;
- limited accessibility of infrastructure;
- persistence of social stereotypes and stigmatization;
- lack of funding;
- weak integration of inclusive policy into university development strategies;
- insufficient adaptation of digital educational resources.

A particularly significant issue is the persistence of cultural barriers and insufficient awareness among students regarding the ideas of inclusion. Researchers note that the formation of an inclusive environment requires not only technical changes but also the transformation of the value orientations of the entire university community. [6, c. 37].

Ways to Improve Inclusive Culture

For the effective formation of an inclusive culture in universities of Kazakhstan, it is necessary to:

1. Improve the legislative and regulatory framework of inclusive education.
2. Develop teacher training and retraining programs.
3. Create an accessible architectural and digital environment.
4. Introduce systems of psychological and pedagogical support for students.
5. Conduct educational activities aimed at fostering tolerance and respect for diversity.
6. Develop student initiatives and volunteer projects in the field of inclusion.
7. Actively use digital and assistive technologies in the educational process.

A comprehensive approach will make it possible not only to ensure accessibility of education but also to create conditions for the full participation of every student in the academic and social life of the university.

Conclusion

Thus, the formation of an inclusive culture in universities of Kazakhstan is an important direction in the modernization of higher education. Inclusive culture contributes to the development of humanistic values, improvement of education quality, and provision of equal opportunities for all students.

Despite existing challenges, Kazakhstan is witnessing the gradual development of inclusive practices in universities. Further improvement requires systematic work by the state, universities, teachers, and the student community. Only through joint efforts is it possible to create a truly inclusive university where every student can realize their educational and personal potential.

REFERENCES:

1. Тажина Г., Сыргакбаева А., Таирова К., Жубакова С. Факторный анализ переменных инклюзивности в высшем образовании // *Journal of Educational Sciences*. – 2023. – Т. 74. – № 1. – С. 45–58.
2. Шатаева А., Даркембаева А., Оспанова Д. Реализация инклюзивной практики в организациях образования Казахстана // *Вестник Академии педагогических наук Казахстана*. – 2023. – № 3(105). – С. 112–120.
3. Кудайбергенова А., Курманбек А., Меирбекова А. Социально-педагогическое сопровождение студентов с особыми образовательными потребностями в высших учебных заведениях // *Journal of Educational Sciences*. – 2024. – Т. 78. – № 2. – С. 88–97.
4. Жанарстанова М., Абдираимымова Г., Сарсенбаева А. Философия равных возможностей: вспомогательные технологии в контексте инклюзивного высшего образования Казахстана // *Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии*. – 2024. – Т. 87. – № 1. – С. 54–66.
5. Gordon J. A. The Role of Assistive Technologies in Forming an Inclusive Culture of Higher Education Institutions in Kazakhstan // *Proceedings of the IAFOR International Conference on Education*. – 2025. – P. 201–209.
6. Гох А. Ф., Шестакова Н. Н., Юрков Д. В. Инклюзивная культура: от образовательного к социокультурному контексту // *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева*. – 2021. – № 4(58). – С. 33–41.

УДК 040096

Адамкулов Нурали Мерекебаевич
I. Жансүгіров ат. Жетісу университетінің профессоры, п. ғ. к. Қазақстан педагогикалық ғылымдар академиясының академигі, ҚР "Мәдениет саласының үздігі (Талдықорған, Қазақстан), Хасенова Эльмира Келісқызы Астана қаласы әкімдігінің №117 ЖОББ"КММ директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасары (Астана, Қазақстан), Оханова Дина Тазабековна Барлыбек Сырттанұлы атындағы №25 орта мектебінің "Көркем еңбек" пәні мұғалімі (Талдықорған, Қазақстан)

ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП ЫҒАРМАШЫЛЫҚҚА БАУЛУ

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушыларды шығармашылыққа баулу үшін оқытудың жаңа әдістері қарастырылды. Сонымен қатар жастардың ерекше қабілеттерін анықтай отырып, қызығушылығын ояту. Әр баланың өз мүмкіндігін сезінуге көмек беріп, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуына педагогикалық қолдау көрсету қарастырылды.

Тірек сөздер: Көркем еңбек, шығармашылық, өнер.

Адамкулов Нурали Мерекебаевич
Профессор Жетысуского университета им. И. Жансугурова, Академик академии пед. наук Казахстана, "Заслуженный деятель искусства РК" к. п. н. (Талдықорған, Казахстан), Хасенова Эльмира Согласовна Заместитель директора по воспитательной работе КГУ" СОШ № 117 акимата города Астаны (Астана, Казахстан), Оханова Дина Тазабековна учитель предмета «Художественный труд» средней школы № 25 имени Барлыбека Сырттанулы (Талдықорған, Казахстан)

ПРИОБЩЕНИЕ К ТВОРЧЕСТВУ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НОВЫХ МЕТОДОВ И ПРИЕМОМ ПРЕПОДАВАНИЯ

Аннотация. В данной статье были рассмотрены новые методы обучения для приобщения учащихся к творчеству, а так же пробудить интерес молодых людей, выявив их уникальные способности. Рассматривалось оказание педагогической поддержки саморазвитию личности, помощи каждому ребенку в осознании своих возможностей.

Ключевые слова: Художественный труд, творчество, искусство.

*Adamkulov Nurali Merekebaevich
Professor Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Academician of the Academy of
Pedagogical Sciences of Kazakhstan, "Honored Art Worker of the Republic of Kazakhstan,"
Ph. D. (Taldykorgan, Kazakhstan),
Khasanova Elmira Coordinated
Deputy Director for Educational Work of KSU" Secondary School No. 117 of the Akimat of
Astana (Astana, Kazakhstan),
Okhanova Dina Tazabekovna
teacher of the subject "Artistic work" of secondary school No. 25 named
after Barlybek Syrttanuly (Taldykorgan, Kazakhstan)*

INTRODUCING CREATIVITY USING NEW TEACHING METHODS AND TECHNIQUES

Annotation. *This article discusses new teaching methods to encourage students to be creative. At the same time, to arouse the interest of young people by identifying their special abilities. It is planned to provide pedagogical support for the self-development of the individual, helping each child to feel their own opportunities.*

Keywords: *artistic work, creativity, art.*

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті- ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» - деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді. Бұл міндеттерді шешу үшін, әрбір білім беру мекемедегі ұжымының, әрбір мұғалімнің күнделікті ізденісі арқылы, барлық жаңалықтар мен қайта құру, өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа практикаға, жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттігі туындайды. Осы жайттарды ескере отырып қазіргідей жаһандану дәуірінде сабақ үдерісінде жаңа инновациялық технологияларды қолдана отырып сабақ өткізу оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады. Қай кезде де болмасын адамзат алдында тұратын міндеттердің ең бастысы өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы, білімді, үлкенге ізет кішіге құрмет көрсететін ұрпақ тәрбиелеу. Сондықтан мұғалімдер жан –жақты жетілген, білімді, әр түрлі әдіс-тәсілдерді меңгерген, шығармашылықпен жұмыс істей алатын шебер иесі болуы керек. Жақсы ұстаздың шәкіртке берер білімі де сапалы болмақ. Ал болашақ жастардың қолында десек, бүгінгі оқушы ертеңгі жас маман екені даусыз. Менің алдыма қойған мақсатым шәкірттерімнің ішінен қабілетті, дарынды оқушыны анықтап, оның шығармашылық қабілетін аша білу. Дарын-дегеніміз не? Дарын –адам бойындағы асқан талант, ерекше қабілет, яғни дарынды бала бойындағы алғырлық, зеректік. Дарындылық дегеніміз- ұш байланыстың үйлесімдігі:

- 1) жоғары интеллектілік
- 2) креативтік (қызығушылық)

3) ынталылық. Осы үш қасиеттің біреуі болмаса, адам дарын ретінде қалыптаспайды. Мен өз сабағымда оқушылармен әр баланың өз мүмкіндігін сезінуге көмек беріп, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуына педагогикалық қолдау көрсетемін.

Қазіргі таңда үздіксіз білім беру жүйесінде білім беруді дамыту, дүниежүзілік білім беру кеңістігіне кіру мақсатында елімізде білім берудің жаңа жүйесі құрылып жатыр. Сондықтан оқытушы іс-әрекетін жаңа талап тұрғысынан ұйымдастыру – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. «Технология» ұғымы соңғы кездері педагогикалық әдебиеттегі ең көп қолданылатын ұғымдардың біріне айналды. Технология ұғымының дидактикалық ұғымдармен байланысы сан алуан: оқытудың технологиясы, педагогикалық технология, білім беру технологиясы. Осы тұрғыдан өзін жұмыс жасайтын Б. Қосынов атындағы орта мектебінде әр сабағымды түрлендіріп, әр түрлі технологияларды қолдана отырып өткіземін. Ойын арқылы сабақты түрлендіре өткізу тиімді деп ойлаймын. 5-6 сыныптарда сабақ қызықты өту үшін мынадай ойын түрлерін қолданамын, мысалы бірінші тоқсанда визуалды өнер бөлімі, оқушылардың есту арқылы өз ойларын қағаз бетіне түсіру, мысалы пейзаж салу тақырыбында оқушыларға әр мезгілдің әуенін қосамын оқушылар сол әуенді тыңдай отырып қай мезгіл екенін тауып суретін қағаз бетіне салу керек. Сол сияқты көптеген әдіс – тәсілдерді қолдана отырып оқушылардың қызығушылығын оятып аламын. Сонымен қатар оқушылар слайд арқылы өз ойын суретке қарап отырып айтып жеткізеді. Бұдан оқушының ойлау, сөздік қоры жетіледі әрі қызығушылығы оянады. Қазіргі таңда оқушылармен сулы және құрғақ техникасында жүндерден әр түрлі картиналар жасалуда, фетрлерден заманауи техникада жәкет, сәукелер түрлерін тігеміз. Рухани жаңғыру барысында көптеген жұмыстар жасалынып көрме төрінен орын алып жүлделі орындарға ие болды. Оқушылардың сұранысы, қызығушылығы арта түсуде. М. Дулатов айтқандай, «Надан жұрттың күні –қараң, келешегі тұман», -деп егеменді еліміздің тірегі-білімді ұрпақ. Оқытудың жаңа технологиясын пайдалану- сапалы білім негізі. «Адам ұрпағымен мың жасайды» - дейді халқымыз. Жас ұрпақтың жақсылыққа бастайтын жарық жұлдыз-оқу, білім алу.

Қазіргі кезде Білім саласындағы кез келген пән қандай ортада болмасын өзінің айтар ойы, өмірге деген көзқарасы, нақты жеке тұлғаны қалыптастыруға өзіндік үлес қосары анық деп айтсақта қателеспейміз. Көркем еңбек пәнінің басты мақсаты-оқушылардың шығармашылықпен жұмыс жасауына ықпал ете отырып, қазіргі заманның технологиялық мәдениетіне, заманауи тұрғыда яғни бұйымдарды көркем жобалауға, өңдеп, өндіруге бейімдеу болып табылады. Сондай-ақ оқушылардың техника мен технология әлемін зерттеп, зерделеуін, кәсіптік іс-әрекет элементтерінен практикалық тәжірибе алуын қарастырады. Көркем еңбек пәнін оқытуда – еңбек етудің алғы шарттарын үйрену арқылы оқушыны жек тұлға ретінде тәрбиелеу мақсаты көзделеді. Осы мақсатты жүзеге асыру барысында, оқушыларға берілетін тәлім – тәрбие үрдісін жетілдіру, жұмыс мәдениетін, адамдар арасындағы адамгершілік қарым – қатынастарды жаңарту, еңбекке деген қызығушылығын ояту, біліктілігін қалыптастыру арқылы еңбекке өнімділігін арттыруға ынталандыру.

Әр оқушыға оның қабілеттеріне сәйкес келетін білім беріп, сапалы және озық оқушы тәрбиелеп шығару. Оқушыларды кәсіпкерлікке, қазіргі заман талабына сай басқару, білу, ұйымдастыру, іске асыру жұмыстарына бейімдеу,еңбек тәрбиесі – барлық

тәрбиенің қайнар көзі. Еңбек тәрбиесі арқылы математика сабағында қамти аламыз, мысалы киімді пішу кезінде өлшеу, санау, түзу сызып қию, тігу қолөнер шеберлігін меңгерту арқылы ұрпақты адамгершілік рухында тәрбиелей аламыз. Өйткені, оқушы алған теориялық білімін іс жүзінде қолдана отырып, оны өмірімен, өзінің іс – әрекетімен байланыстыра білгенде ғана, өзіне де пайдасын тигізе алады. Көркем еңбек сабағы арқылы оқушыны іскерлікке, ұқыптылыққа, әдемілікті сезініп, қабылдауға үйретеміз. Көркем еңбек пәнінің негізгі ұстанымы:- «Сөзден – іске көшу». Еңбек тәрбиесі арқылы киімді пішіп тігу, көркемдеу қол өнер шеберлігін меңгеру арқылы жас ұрпақты адамгершілік рухында тәрбиелеуді басшылыққа ала отырып жұмысты жүргізу, «КӨРКЕМ»- деген сөздің өзі қаншама мағынаны береді. Оқушылар әр түрлі тігілген бұйымдарды зерттей отырып, баға берумен келешек кәсіби ісіне қажетті эстетикалық, ұлттық, этикалық және т. б. бағалы қасиеттерін өз бойларына қалыптастырады. Көркем еңбек сабағында оқушылардың іске икемділігі мен іскерлігіне, өнерге, шеберлікке деген бейімділігін қалыптастырамыз, баланың бойындағы сапалық қасиеттері, еңбекке қызығушылығы, табиғатты қорғауы, ұқыптылығы арқылы еңбек адамын көру. Оқыту мәселелерін бастамас бұрын, жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеуге ерекше мән беру керек, себебі әр пән мұғалімі өз пәнінің шебері болса сабақтарыда қызықты өтеді, мұғалім сабағын қалай жақсы көрсе оқушыларды да жақсы көру керек. Ендеше сабақтың мәнді өтуі мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Инновация – оны жеке түсініп, оқу үрдісіне енгізу – оқушылардың саналы да сапалы білім алудың бірден бір шарты. Инновациялық әдіс – тәсілдерді енгізу жаңа білім берудің бірден бір шарты деп айттық. Саралап оқыту – оқушылардың туа біткен ақыл – ой қабілетінің жеке дамуының жан – жақтылығына негізделген білім беру жүйесі. – оқытудың дәстүрлі емес сабақ түрлері мен жаңа әдіс – тәсілдерін қолдану, сабақтарда пайдаланатын негізгі әдістер оқушылардың көңіл күйіне, ынтасына, қабілетіне қарай, топпен, жеке оқушылармен жұмыс істеу, ойын элементтерін пайдалану т. б. Көркем еңбек – пәні география, бейнелеу өнері, әдебиет, биология, тарих, музыка пәндерімен тығыз байланысты, мысал айтсақ биология пәнімен тығыз байланысы адамның бір мүшесін салсақ, мысал айтқанда көзді салу керек болса, сол көзді салу үшін көздің жанарынан адамның қандай көңіл күйде екенін байқауға болады, ал бұл жерде көздің әрбір элементін дұрыс салуда. Бейнелеу пәні мен технология пәні бірігіп «Көркем еңбек » пәні болды, осы жерде айтарым әрі көркемге әрі еңбекке, әрі бейнелеуге үйретеді екенбіз, бір пәнде. Оқушының өз бетімен білімге ие болу барысында оның белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру оқу үдерісіне қойылатын негізгі талаптардың бірі болып табылады. Мұғаліммен бірлесіп шығармашылықпен айналысу және серіктес, кеңесші ретінде мұғалімнің қолдауы кезінде оқушының белсенді танымдық қабілеті тұрақты сипатқа ие болады. Көркем еңбек пәніне оқушылардың уәжін арттыру үшін не істеу қажет? Жаңартылған бағдарлама негізінде оқушылардың жалпы білімге деген ынтасын арттыру тек негізгі пәндер арқылы ғана емес, сонымен бірге музыка және бейнелеу, көркем еңбек өнері сияқты пәндер негізінде де жүзеге асырылуы керек деп ойлаймын, себебі қазіргі заман талабына сай.

«Менің ойымша білім беру аясындағы бейнелеу өнерінің басты құндылығы оның адамның тәжірибесін байытып, өмірге деген көзқарасын қалыптастыруға қосатын үлесінде.

- өнер түрлерін кіріктіру арқылы пәндік білімдерін, дағдылары мен түсінігін дамытуға;

- ұлттық және әлемдік көркем мәдениеттегі өнерінің шығармаларымен таныстыру арқылы адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруға;

- сенсориканың, қолдың моторикасының, байқағыштықтың, елестетудің, есте сақтау қабілеті, қиял мен шығармашылықтың дамуына;

- оқушылардың визуалдық және эстетикалық қабылдаудың дамуы, көркем жұмыстарды сын тұрғысынан түсіну үшін өнер жанрлары, стильдері туралы білімдерін қолдану;

- өзінің көркем жұмысын орындау үшін, әр түрлі ақпараттармен жұмыс жасай алу (табу, іріктеу, жинақтау) біліктілігін дамытуға;

- бірлескен шығармашылық жұмысты орындау барысында ұжыммен және топпен жұмыс істеу дағдыларын меңгеруге **бағытталған**;

Бағдарлама бойынша оқу арқылы оқушылар төмендегі нәтижелерге қол жеткізеді:

- Көркем еңбек пәнін оқи отырып оқушылар ұлттық және әлемдік мәдениетінің көркем өнер шығармаларын, ондағы берілген идеялар мен құндылықтарды зерттеу және талдау;

- өз жұмысын ұйымдастыра білу: мақсатын анықтау, жұмыс кезеңдерін айқындау, қажетті құралдарды табу, өз жұмысының нәтижесін бақылау және бағалай алу;

- зерттеу, эксперимент жүргізу барысында әртүрлі ресурс түрлерін, оның ішінде АКТ құралдарын қолдана білу;

- шығармашылық өнімді жасау үшін материалдар таңдау және, құралдарды дербес және сенімді қолдану, материал қасиеті мен жұмыс нәтижесінің ерекшелігі арасындағы байланысты түсіну;

- Оқушылар практикалық жұмыс арқылы идеяларды зерттей алады. Идеялар оларды жасау мен орындау кезеңінде дамиды.

Оқушылардың нәтижелерін жақсарту үшін жаңа идеялармен тәжірибелер жүргізу, оларды дамыту, түрлі әдістерді қолдану үшін мұғалім тарапынан икемділік қажет. Өздерінің өткен бөлімдер бойынша жасаған жұмыстарын жылдың басынан тоқсанның соңына дейін шолу жасау мүмкіндігі бар оқушылар игерген процестерді, әдістер мен материалдарды өз жұмыстарын жетілдіру үшін пайдалана алады, жәнеде жасаған жұмыстарынан слайд жасай алады.

Осындай жас ұрпаққа жан-жақты білім беруді жүзеге асыруда жаңартылған бағдарлама негізінде пәндік білімімізді арттыру және өрісімізді кеңейтіп өте қажетті де және көп жаңалық әкеледі деп ойлаймын. Оқушының білімге деген уәжін арттыру мақсатында белсенді оқу болу керектігі туралы білімді толықтырады. Соның ішінде көркем еңбектің жас ұрпақтың қалыптасуына, тәрбиесі мен білімін жетілдіруде әсері мол.

Қорытындылай келгенде аталған бағдарламаның мәні оқушының функционалды сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде қажетке асырып, пайдаға асыра білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі – «Өмірмен байланысты».

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Адамқулов Н. М. Педагогикалық кеңестер. Алматы, 2006 - 48 бет
2. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, екінші басылым, Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015 жыл.
3. «Жаңартылған білімге – жаңаша көзқарас.» Әліпбаева А. Қ.

Жолдасбек Еңлік Ерланқызы
Абай атындағы ҚазҰПУ
(Алматы, Қазақстан)

НАШАР ЕСТИТІН БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ МӘТІНДІ ТҮСІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Зерттеуге нашар еститін бастауыш сынып оқушыларының қазақ тілі сабағындағы мәтінді түсіну ерекшеліктері ғылыми тұрғыда қарастырылады. Негізгі мақсат - есту қабілетінің бұзылуы мәтінді қабылдау, ұғыну және талдау үдерісіне ықпал ететін факторларды айқындау. Есту қабілетінің шектеулілігі оқушылардың сөздік қорының дамуына, фонематикалық қабылдауына, грамматикалық құрылымдарды меңгеруіне және тілдік-логикалық ойлау операцияларының қалыптасуына әсер ететіні көрсетіледі. Мәтінді түсіну барысында оқушылардың ақпаратты көбінесе сөзбе-сөз қабылдауы, негізгі ойды ажыратуда және себеп-салдарлық байланыстарды анықтауда қиындықтарға тап болатыны анықталады. Пайымдау мәтіндерін түсіну абстрактілі ойлаудың жеткіліксіз дамуына байланысты күрделі екені сипатталады. Зерттеу барысында мәтінді түсіну жетілдірудің тиімді әдістері ретінде көрнекілік, алдын ала сөздік жұмысы, тірек сөздер, мәтінді құрылымдық талдау, сұрақ-жауап және саралап оқыту тәсілдері ұсынылады. Алынған нәтижелер қазақ тілі сабақтарында арнайы педагогикалық қолдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: Нашар еститін оқушылар, мәтінді түсіну, қазақ тілі, сөздік қор, фонематикалық қабылдау, пайымдау, абстрактілі ойлау, сөйлеу тілі.

Zholdasbek Yenglik
Master's student, Abay Kazakh National Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)

FEATURES OF TEXT COMPREHENSION IN KAZAKH LANGUAGE LESSONS BY HEARING IMPAIRED PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. The study scientifically examines the peculiarities of understanding the text in Kazakh language lessons by hard-of-hearing primary school students. The main goal is to identify the factors contributing to the process of perception, comprehension and text analysis of hearing impairment. It is shown that hearing limitations affect the development of students' vocabulary, phonemic perception, the assimilation of grammatical structures and the formation of operations of Linguistic and logical thinking. In the process of understanding the text, it turns out that students often have difficulty taking information literally, distinguishing the main idea, and identifying cause-and-effect relationships. It is described that understanding the reasoning texts is difficult due to the lack of development of abstract thinking. In the course of the research, visualization, preliminary vocabulary work, keywords, structural analysis of the text, questions and answers, and approaches to differentiated

learning are proposed as effective methods for improving understanding of the text. The results obtained indicate the importance of special pedagogical support in Kazakh language lessons.

Keywords: *Students with hearing loss, understanding of the text, Kazakh language, vocabulary, phonemic perception, reasoning, abstract thinking, spoken language.*

КІРІСПЕ

Қазіргі білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі - әрбір оқушының жеке мүмкіндіктері мен даму ерекшеліктерін ескере отырып, оның қабілеттерін жан-жақты дамытуға жағдай жасау. Осыған орай ерекше білім беруді қажет ететін балаларды, оның ішінде есту қабілеті бұзылған балаларды оқыту мен тәрбиелеу мәселесі педагогика ғылымындағы және білім беру тәжірибесіндегі өзекті бағыттардың біріне айналып отыр.

Есту қабілетінің бұзылуы баланың сөйлеу тілінің қалыптасуына және жалпы психикалық дамуына тікелей ықпал етеді. Мұндай кемістік қоршаған ортадан келетін ақпаратты толық қабылдауға кедергі жасап, танымдық әрекеттердің дамуын тежейді, сонымен қатар білім мен дағдыларды меңгеру қарқынын баяулатады. Нашар еститін балаларда жазу дағдыларын игеру мен мәтінді түсіну барысында түрлі қиындықтар жиі кездеседі. Зерттеу нәтижелері бұл балалардың сөйлеу тілінде сөздік қордың аздығы, грамматикалық құрылымдардың толық қалыптаспауы, дыбыстарды дұрыс айтпау және жазба жұмыстарында ерекше қателердің болуы байқалатынын көрсетеді. Демек, есту анализаторы қызметінің жеңіл деңгейде зақымдануының өзі сыбырлап айтылған сөздерді қабылдауды шектеп, сөйлеу тілінің қалыпты дамуына кедергі келтіреді. Соның нәтижесінде сөздік-логикалық ойлау қабілетінің дамуы да баяулайды.

Мәтін - белгілі бір қарым-қатынас мақсатын жүзеге асыруға бағытталған, мағыналық біртұтастығы мен құрылымдық жүйелілігі сақталған, ауызша немесе жазбаша түрде берілетін тілдік бірліктер жиынтығы. Лингвистикалық тұрғыдан мәтін өзара лексикалық, грамматикалық және логикалық байланыс арқылы ұйымдасқан сөйлемдер кешені ретінде сипатталады.

Бастауыш мектепте «Қазақ тілі» пәнін оқытудың басты мақсаты- оқушыларға тіл туралы жүйелі білім қалыптастыру, тілдік бірліктерді әртүрлі деңгейде дұрыс қолдану нормаларын меңгерту және оларды тілдік қатынас барысында тиімді пайдалана білуге үйрету. Сонымен бірге бұл пән оқушылардың сөздік қорын молайтуға, байланыстырып сөйлеу қабілетін дамытуға, тіл мәдениетін жетілдіруге және тілдік шығармашылық пен саналы тілдік әрекетті қалыптастыруға бағытталады. Бұл міндеттер тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым әрекеттері арқылы коммуникативтік дағдыларды жүйелі дамыту негізінде жүзеге асады. Нәтижесінде танымдық деңгейі жоғары, белсенді әрі жан-жақты дамыған тұлғаны тәрбиелеуге мүмкіндік беріледі. Осыған байланысты «Қазақ тілі» пәні нашар еститін бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу тілін дамытуда, тілдік қорын жетілдіруде, сондай-ақ олардың ойлау және эмоциялық-сезімдік қабілеттерін қалыптастыруда маңызды орын алатын жетекші пәндердің бірі болып саналады.

1. НАШАР ЕСТИТІН БАЛАЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІ ОҚУ САБАҒЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

«Қазақ тілі» пәні есту қабілеті бұзылған (нашар еститін) білім алушыларға арналған жалпы білім беру жүйесіндегі жетекші пәндердің бірі болып табылады. Нашар

еститін балалардың тіл меңгеру деңгейі олардың сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін игеруіне, сондай-ақ басқа оқу пәндерін меңгеруіне едәуір ықпал етеді. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар баланың танымдық және интеллектуалдық дамуының негізі болып саналады.

Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту үдерісі ең алдымен оқушылардың сауаттылығын қалыптастыруға, мәтіндерді дұрыс әрі саналы оқуға үйретуге, сөйлеу тілін дамытуға, жазу ережелерін меңгертуге, сондай-ақ фонетика мен грамматиканың негізгі элементтерімен таныстыруға бағытталады. Оқу материалдары нашар еститін оқушылардың жас және жеке ерекшеліктеріне сәйкес іріктеледі, олардың түсіну деңгейіне қарай жыл сайын біртіндеп кеңейтіліп, толықтырылып және бейімделіп отырады.

Нашар еститін оқушылардың қазақ тілі сабағындағы ерекшеліктерінің бірі - фонематикалық есту қабілетінің бұзылуы. Есту арқылы ауызша сөйлеуді толық әрі дәл қабылдай алмауына байланысты балалар дыбыстарды бір-бірінен ажыратуда қиындық көреді, әріптерді талдау мен ұқсас сөздерді оқуда қателіктер жібереді. Бұл өз кезегінде сөздерді бұрмаланып қабылдауға, дұрыс оқымауға және сөз мағынасын толық түсінбеуге кері әсер етеді. Тағы бір ерекшелік - сөздік қордың төмендігі. Нашар еститін балалардың сөйлеуді қабылдау мүмкіндігі шектеулі болғандықтан, олардың сөздік қоры қалыпты дамыған құрдастарына қарағанда әлдеқайда аз болады. Көп жағдайда мәтіндерде кездесетін сөздердің, әсіресе ауыспалы мағынадағы сөздердің мағынасын түсіну қиындық туғызады. Мәтіннің мағынасын түсінуде де елеулі қиындықтар байқалады. Нашар еститін балалар кейбір сөздердің мағынасын түсінгенімен, сөйлемнің немесе мәтіннің жалпы мазмұнын толық ұғына алмауы мүмкін. Балалар күрделі синтаксистік құрылымдарды, метафораларды және салыстырмалы сөздерді түсінуде қиналады. Нашар еститін балаларға оқу қарқынының баяулығы да тән. Олардың оқу жылдамдығы қалыпты балаларға қарағанда төмен болады. Бұл сөздер мен олардың мағынасын түсінудегі қиындықтармен тығыз байланысты. Соның нәтижесінде олар сабақ барысында берілген мәтінді уақытында оқып үлгермеуі мүмкін. Жазбаша сөйлеудің өзіндік ерекшеліктері (аграмматизм) нашар еститін балаларда сөйлемнің грамматикалық құрылымының бұзылуымен сипатталады. Сөйлем құрастыру кезінде олар белгілі бір сөздерді тастап кету, сөздердің орын тәртібін сақтамау, жалғаулықтар мен жұрнақтарды дұрыс қолданбау, сөйлемнің толық болмауы сияқты қателер жібереді. Сонымен қатар нашар еститін балалар зейінді шоғырландыруда қиындық көреді. Сабақ барысында олар ақпаратты қабылдап, түсіну үшін көп күш жұмсауға мәжбүр болады. Бұл зейіннің тез шаршауына және оқу дағдыларының төмендеуіне әкелуі мүмкін. Қарым-қатынас жасау барысында да белгілі бір қиындықтар туындайды. Есту қабілетінің бұзылуы мен сөйлеу тілінің кешеуілдеп дамуы оқушылардың тапсырманы талдауына, өз ойын еркін жеткізуіне және сыныптастарымен тиімді қарым-қатынас жасауына кедергі келтіреді. Есту қабілетінің зақымдалуы көбінесе сөйлеу тілінің тежелуімен қатар жүреді, бұл мәтінмен жұмыс жасаудың барлық кезеңдеріне мәтінді түсінуден бастап, өз ойын еркін әрі жүйелі жеткізуге дейін теріс әсер етеді.

2. НАШАР ЕСТИТІН БАЛАЛАРДЫҢ МӘТІНДІ ТҮСІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мәтін (лат. textus - мата, байланыс, тоғысу) - белгілі бір материалдық тасымалдағышта бекітілген, өзара байланысқан тілдік бірліктердің тұтас әрі аяқталған

жүйесі түрінде берілген адам ойы. Ғылыми әдебиеттерде «мәтін» ұғымы екі негізгі қырынан қарастырылады: имманенттік және репрезентативтік. Имманенттік бағыт мәтінді өзіндік ішкі құрылымы мен ұйымдасу заңдылықтары бар дербес жүйе ретінде зерттеуді көздейді. Ал репрезентативтік бағыт мәтінді мәтіннен тыс өмір сүретін шынайы болмыс туралы ақпаратты жеткізудің ерекше формасы ретінде қарастырады. Қазақ тілі сабақтарында нашар еститін оқушылардың басты ерекшеліктерінің бірі – олардың мәтіннің жалпы мазмұнына емес, тек жекелеген бөліктеріне немесе контекстен тыс түсінетін кейбір сөздерге ғана назар аударуы. Соның нәтижесінде мәтінді түсінуі үзік-үзік және толық емес сипатта болады.

Зерттеушілер Р. М. Боскис пен Л. В. Николаева қазақ тілі сабақтарында нашар еститін оқушылардың әңгіменің мазмұнын түсінуі тек сөздік қордың шектеулілігіне, сөйлеудің грамматикалық құрылымының жеткіліксіз дамуына және грамматикалық формалардың мағынасын түсінбеуге ғана емес, сонымен қатар сөздің дыбыстық құрамын жеткіліксіз меңгеруіне де байланысты екенін атап көрсетеді. Сөздің дыбыстық құрылымын толық меңгермеу оқылған мәтінді түсінуді едәуір қиындатады, әсіресе ауызша сөзді қабылдау барысында. Нашар еститін бала көбінесе естуге қолжетімді дауысты дыбыстар мен екпінге сүйенеді. Егер бала айтылған сөздің дыбыстық құрамын нақты елестете алмаса, онда ол бұл сөзді оқу кезінде де тани алмайды.

Сөйлеу тілінің даму деңгейінің төмендігі оқылған мәтінді түсіну үдерісін айтарлықтай қиындатады. Алайда Н. Г. Морозова атап өткендей, егер нашар еститін бала мәтіндегі сөздердің мағынасын және жекелеген фактілерді түсінсе де, бұл шығарманы толық түсінді дегенді білдірмейді. Бұл пікірді жалғастыра отырып, М. И. Никитина мен Э. Матыня сөздердің лексикалық мағынасын түсіну мәтінді ұғынудың тек бір ғана шарты екенін көрсетеді. Мәтінді толық қабылдау үшін оның бөліктері арасындағы мағыналық байланысты анықтап, негізгі идеясын түсіну қажет.

Нашар еститін оқушылар үшін ерекше қиындық туғызатын мәтін түрлерінің бірі - пайымдау мәтіні. Бұл, ең алдымен, олардың абстрактілі-логикалық ойлауының баяу дамуымен байланысты. Зерттеулер көрсеткендей, есту қабілеті бұзылған балаларда абстрактілі ойлау элементтері тек жоғары сыныптарда ғана біртіндеп дами бастайды. Осыған байланысты оқушыларға құбылыстар, оқиғалар мен адамдар әрекеттері арасындағы логикалық байланыстарды анықтау қиынға соғады.

Пайымдау мәтінінің ерекшелігі - белгілі бір ойды дәлелдеу және себеп-салдарлық байланыстар арқылы қорытынды жасау. Алайда нашар еститін оқушылар жасырын себептерді анықтауда қиналып, себеп пен салдарды, мақсат пен әрекетті шатастырып жатады. Кейбір жағдайларда олар себеп-салдарлық қатынастарды кеңістіктік байланыстар ретінде қабылдайды. Сондықтан пайымдау мәтініндегі негізгі ойды, өзара байланысты дәлелдерді және қорытындыларды түсіну олар үшін едәуір күрделі болып табылады.

Сонымен қатар, оқушылар мәтіндегі ақпаратты көбіне тура, сөзбе-сөз мағынада қабылдайды. Автордың көзқарасы берілген мәтіндерді (мысалы, пайымдау мәтіндері, логикалық негізделген пікірлер, тәмсілдер) түсіну үшін оқушы мәтін мазмұнын талдай білуі, деректерді салыстыра алуы және өз бетінше қорытынды жасай білуі қажет. Әсіресе ақпаратты логикалық өңдеуді қажет ететін жағдайларда қиындықтар айқын байқалады.

Мұндай оқушылар мәтінде берілген дәлелдер арасындағы байланысты анықтауда, негізгі және қосымша ақпаратты ажыратуда, сондай-ақ жалпы қорытынды жасауда қиналады. Сондықтан олар жеке сөйлемдерді түсінгенімен, мәтіннің тұтас мазмұнын және автордың негізгі ойын толық ұғына алмауы мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

Нашар еститін бастауыш сынып оқушыларының қазақ тілі сабағындағы мәтінді түсіну ерекшеліктері олардың есту қабілетінің бұзылу деңгейімен, сөйлеу тілінің қалыптасу дәрежесімен, сөздік қорының көлемімен және танымдық әрекеттерінің дамуымен тығыз байланысты күрделі психолого-педагогикалық құбылыс болып табылады. Мәтінді түсіну бұл категориядағы оқушылар үшін тек оқылған ақпаратты қабылдау ғана емес, сонымен бірге тілдік бірліктердің мағынасын ажырату, сөйлемдер арасындағы логикалық байланысты анықтау, мәтіннің негізгі ойын айқындау және авторлық ойды ұғыну сияқты бірқатар күрделі әрекеттерді қамтитын үдеріс ретінде көрінеді.

Зерттеулер мен педагогикалық бақылаулар нашар еститін оқушылардың мәтінді қабылдауында бірқатар тұрақты қиындықтардың бар екенін көрсетеді. Атап айтқанда, олардың сөздік қорының шектеулілігі, грамматикалық құрылымдарды толық меңгермеуі, фонематикалық қабылдаудың жеткіліксіздігі және тілдік-логикалық операциялардың баяу дамуы мәтін мазмұнын тұтастай түсінуге елеулі кедергі келтіреді. Мұндай оқушылар көбінесе мәтіндегі жеке сөздер мен сөйлемдерді ғана бөліп қабылдайды, алайда олардың өзара мағыналық байланысын, себеп-салдарлық қатынастарын және мәтіннің тұтас құрылымын толық деңгейде аша алмайды. Әсіресе пайымдау сипатындағы, авторлық позиция айқын көрінетін мәтіндерді түсіну олар үшін анағұрлым қиын болып табылады.

Осыған байланысты қазақ тілі сабақтарында мәтінді түсіндіру жұмысы арнайы ұйымдастырылған, жүйелі және кезеңдік сипатта жүргізілуі тиіс. Көрнекілікке негізделген оқыту, алдын ала сөздік жұмысын ұйымдастыру, тірек сөздермен жұмыс, мәтінді мағыналық бөліктерге бөлу, сұрақ-жауап арқылы талдау, салыстыру және қорытынды жасауға бағытталған тапсырмалар нашар еститін оқушылардың мәтінді саналы түрде түсінуін жетілдіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар саралап және жеке-дара оқыту тәсілдерін тиімді қолдану олардың оқу мүмкіндіктерін ескеруге, танымдық белсенділігін арттыруға және байланыстырып сөйлеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Осылайша, нашар еститін бастауыш сынып оқушыларының мәтінді түсіну ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда ескеру қазақ тілін оқытудың сапасын арттырудың, тілдік тұлғаны қалыптастырудың және олардың жалпы оқу жетістігін қамтамасыз етудің маңызды шарты болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Print-S, 2005.
2. Әбілжанов Д., Маманов Ы. Қазақ тілін оқыту методикасы. Алматы, 1995.
3. Никитина М.И. Уроки чтения в школе слабослышащих детей. – М: Просвещение, 1978. 144 с.
4. Боскис Р. М. Глухие и слабослышащие дети. – М.: Советский спорт, 2004. – 304 с.

5. Боскис Р. М. Учителю о детях с нарушениями слуха: Кн. для учителя. – 2-е изд испр. & apos; – М.: Просвещение, 1988. – 128 с.
6. Комаров К.В. Методика обучения русскому языку в школе для слабослышащих детей: Учеб.пособие для вузов. 2-е изд., испр. М.: Изд. дом «ОНИКС 21 век», 2005.
7. К.Г. Коровин, И.М. Гилевич, Н.Ю. Донская и др. / Книга для учителя школы слабослышащих: Обучение рус. яз., чтению, произношению / Под ред. К.Г. Коровина - М.: Просвещение, 1995. – 160 с.
8. Морозова Н.Г. Воспитание сознательного чтения у глухонемых школьников. – М.: Учпедгиз, 1953. – 184 с.
9. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. (Лингвистическое наследие XX века.) – Изд. 4-е, стереотипное. – М.: Ком Книга, 2006. – 144 с.
10. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики - М.: Смысл, 1997. - 287 с.
11. Четверикова Т. Ю., Ковригина Л. В. Методика преподавания литературы в школах для детей с нарушениями слуха: учеб.-метод. пособие. – Новосибирск: НГПУ, 2010. – 55 с.

УДК 372/378

Мамадалиева Наргиза Абдурасуловна
Наманганский государственный институт зарубежных языков
(Наманган, Узбекистан)

САМОСТОЯТЕЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования навыков самостоятельного обучения (*Self-Directed Learning – SDL*) у студентов технических вузов Узбекистана в условиях цифровизации высшего образования. Анализируются зарубежные и отечественные подходы к пониманию самостоятельного обучения, а также педагогические проблемы, возникающие при использовании цифровых технологий в процессе изучения английского языка как иностранного (*EFL*). На основе научных исследований предлагается модель *SDL*-компетенций. Делается вывод о необходимости системного развития самостоятельного обучения студентов в цифровой образовательной среде.

Ключевые слова: *self-directed learning, EFL, цифровизация образования, автономное обучение, метакогнитивные навыки, высшее образование, Узбекистан.*

SELF-STUDY OF FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF HIGHER EDUCATION IN UZBEKISTAN

Abstract. This article examines the development of *self-directed learning (SDL)* skills among students at technical universities in Uzbekistan in the context of digitalization of higher education. It analyzes international and domestic approaches to understanding *self-directed learning*, as well as the pedagogical challenges arising from the use of digital technologies in learning English as a foreign language (*EFL*). Based on scientific research, a model of *SDL* competencies is proposed. It concludes that systematic development of student *self-directed learning* in a digital educational environment is necessary.

Keywords: *self-directed learning, EFL, digitalization of education, autonomous learning, metacognitive skills, higher education, Uzbekistan.*

Введение

В последние годы система высшего образования Узбекистана активно развивается в направлении цифровизации. Использование онлайн-платформ, электронных образовательных ресурсов и технологий искусственного интеллекта существенно изменило организацию учебного процесса. В связи с этим особую актуальность приобретает проблема формирования навыков самостоятельного обучения студентов, поскольку именно способность к автономной учебной деятельности становится одним из ключевых факторов успешного обучения в цифровой среде.

Согласно Закону Республики Узбекистан «Об образовании» и Концепции развития высшего образования до 2030 года, значительная часть учебной нагрузки

студентов должна реализовываться через самостоятельную работу. Однако практика показывает, что наличие цифровых технологий не всегда сопровождается развитием у студентов навыков саморегуляции, критического мышления и осознанного использования образовательных ресурсов.

Теоретические основы самостоятельного обучения

Теория самостоятельного обучения получила широкое развитие в зарубежной педагогике XX века. Одним из основателей концепции SDL является М. Ноулз, который определял самостоятельное обучение как процесс, при котором обучающийся самостоятельно выявляет свои образовательные потребности, формулирует цели, подбирает ресурсы и оценивает результаты обучения.

Д. Гаррисон предложил комплексную модель SDL, включающую самоуправление, самоконтроль и мотивацию обучающегося. В советской педагогической традиции проблема самостоятельной деятельности учащихся рассматривалась П. И. Пидкасистым и Б. П. Есиповым.

В современной узбекской педагогике данная проблема активно исследуется Ш. Ш. Ариповой, Д. М. Саримсаковой, Г. М. Мусахановой и другими исследователями.

Самостоятельное обучение в цифровой образовательной среде

Цифровизация образования значительно расширяет возможности студентов для самостоятельного обучения. Использование электронных библиотек, мобильных приложений, онлайн-платформ и AI-инструментов позволяет обучающимся самостоятельно выбирать темп и способы изучения иностранного языка.

Однако современные исследователи отмечают наличие серьезных противоречий в данной сфере. Ю. Н. Точилина подчеркивает, что студенты часто демонстрируют высокий уровень владения цифровыми технологиями при недостаточном развитии навыков саморегуляции и критической оценки информации.

Н. А. Мамадалиева отмечает, что эффективность использования цифровых инструментов напрямую зависит от способности студентов самостоятельно организовывать собственную учебную деятельность, определять цели обучения и анализировать результаты своей работы.

Проблемы организации самостоятельного обучения в вузах Узбекистана

Несмотря на активное внедрение цифровых технологий, в системе высшего образования Узбекистана сохраняется ряд проблем, связанных с развитием самостоятельного обучения студентов.

Во-первых, учебные программы предусматривают значительное количество часов самостоятельной работы, однако методические механизмы формирования SDL-компетенций разработаны недостаточно.

Во-вторых, цифровизация образовательного процесса часто ограничивается техническим внедрением платформ и сервисов без формирования культуры автономного обучения.

В-третьих, студенты обладают базовыми навыками использования цифровых технологий, но недостаточно владеют навыками критического анализа информации, планирования и самоконтроля.

Заключение

Таким образом, развитие самостоятельного обучения студентов становится одной из важнейших задач современного высшего образования. В условиях цифровизации образовательного процесса особое значение приобретают навыки самоорганизации, метакогнитивной регуляции, критического мышления и осознанного использования цифровых ресурсов.

Проведенный анализ показывает необходимость системного внедрения технологий развития SDL-компетенций в процесс преподавания английского языка в технических вузах Узбекистана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Abdullayeva N. S., Toshmukhammedov M. I. Ta'limda sun'iy intellektni qo'llashning zamonaviy usullari. – Tashkent, 2020.
2. Aripova Sh. Sh. Ingliz tilini o'qitishda talabalarning mustaqil ta'lim olish kompetensiyasini rivojlantirishning metodologik asoslari. – Tashkent, 2022.
3. Esipov B. P. Samostoyatel'naya rabota uchashikhsya na urokakh. – Moscow, 1961.
4. Garrison D. R. Self-directed learning: Toward a comprehensive model // Adult Education Quarterly. – 1997.
5. Knowles M. S. Self-Directed Learning: A Guide for Learners and Teachers. – New York, 1975.
6. Mamadaliyeva N. A. Raqamlashtirish muhitida talabalarning mustaqil ishlashining til o'qitish jarayonidagi o'рни // Ta'lim va Taraqqiyot. – 2025.
7. Musaxanova G. M. Mustaqil ta'lim jarayonida talabalarning tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish. – Tashkent, 2022.
8. Pidkasistiy P. I. Samostoyatel'naya deyatelnost uchashikhsya. – Moscow, 1972.
9. Sarimsaqova D. M. Mustaqil ta'lim jarayonida talabalarning ingliz tilida sotsiologiyistik kompetensiyasini rivojlantirish texnologiyasi. – Namangan, 2022.
10. Tochilina Yu. N. Rol samostoyatel'noy raboty studentov v protsesse obucheniya inostrannym yazykam v epokhu tsifrovogo obrazovaniya. – Moscow, 2024.
11. Utaeva I. B. Mustaqil ta'lim jarayonida talabalarning grammatik kompetensiyalarini rivojlantirish. – Tashkent, 2022.
12. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

Наукебай Жайна Нурлыбекқызы
Абай атындағы ҚазҰПУ
(Алматы, Қазақстан)

НАШАР ЕСТИТІН 1 СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АРТИКУЛЯЦИЯСЫ ҰҚСАС ДЫБЫСТАРДЫ АЖЫРАТА АЛУЫН ДАМУЫ

Аннотация. Зерттеуде нашар еститін 1-сынып оқушыларының артикуляциясы ұқсас дыбыстарды ажырату ерекшеліктері ғылыми тұрғыда қарастырылады. Есту қабілетінің шектеулілігі оқушылардың фонематикалық қабылдауына, дыбыстарды дұрыс айтуына, артикуляциясы ұқсас дыбыстарды ажыратуына және сөйлеу тілінің дамуына әсер ететіні көрсетіледі. Әсіресе, оқушылардың ұяң және қатаң, ысқырықты және ызың, жуан және жіңішке дыбыстарды ажыратуда қиындықтарға тап болатыны анықталады. Сонымен қатар, артикуляциялық ұқсастыққа байланысты дыбыстарды алмастыру мен шатастыру жиі кездесетіні сипатталады. Зерттеу барысында артикуляциясы ұқсас дыбыстарды ажыратуды дамытудың тиімді әдістері ретінде еліктеу арқылы айту, артикуляциялық жаттығулар, көрнекілік, фонематикалық естуді дамыту тапсырмалары, тірек-қимылдар мен саралап оқыту тәсілдері ұсынылады. Алынған нәтижелер нашар еститін бастауыш сынып оқушыларының дыбыстық қабылдауын және дұрыс айтылымын қалыптастыруда арнайы педагогикалық қолдаудың маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: Нашар еститін оқушылар, артикуляция, дыбыстарды ажырату, фонематикалық қабылдау, дыбыс айту, артикуляциясы ұқсас дыбыстар, сөйлеу тілі, фонематикалық есту, түзету жұмысы, арнайы педагогикалық қолдау, бастауыш сынып оқушылары, еліктеу әдісі, артикуляциялық жаттығулар.

Naukebay Zhaina
Master's student, Abay Kazakh National Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)

DEVELOPMENT OF THE ABILITY OF FIRST-GRADE HARD-OF-HEARING STUDENTS TO DIFFERENTIATE ARTICULATORILY SIMILAR SOUNDS

Abstract. The study scientifically examines the features of differentiating articulatorily similar sounds in first-grade hard-of-hearing students. It is shown that hearing impairment affects students' phonemic perception, correct pronunciation, differentiation of articulatorily similar sounds, and speech development. In particular, students experience difficulties in distinguishing voiced and voiceless, whistling and hissing, as well as hard and soft sounds. In addition, frequent substitution and confusion of sounds caused by articulatory similarity are described.

The study proposes effective methods for developing the differentiation of articulatorily similar sounds, including imitation-based pronunciation, articulation exercises, visual aids, tasks for developing phonemic hearing, supportive movements, and differentiated

teaching approaches. The obtained results demonstrate the importance of special pedagogical support in developing sound perception and correct pronunciation in hard-of-hearing primary school students.

Keywords: *hard-of-hearing students, articulation, sound differentiation, phonemic perception, pronunciation, articulatorily similar sounds, speech development, phonemic hearing, corrective work, special pedagogical support, primary school students, imitation method, articulation exercises.*

КІРІСПЕ

Зерттеудің өзектілігі қазіргі білім беру жүйесінде ерекше білім беруді қажет ететін, соның ішінде нашар еститін бастауыш сынып оқушыларының сөйлеу тілін дамыту мәселесінің маңыздылығымен түсіндіріледі. Есту қабілетінің шектеулілігі баланың тілдік дамуының барлық компоненттеріне – фонематикалық қабылдауына, сөздік қорының қалыптасуына, грамматикалық құрылымдарды меңгеруіне және дыбыстарды дұрыс артикуляциялауына айтарлықтай әсер етеді. Осы себепті мұндай балаларда сөйлеу тілі дамуының кешеуілдеуі, дыбыстарды дұрыс ажырата алмау және сөздерді бұрмалап айту жағдайлары жиі кездеседі. Әсіресе 1-сынып кезеңі баланың тілдік дамуы үшін шешуші кезең болып табылады. Бұл жаста фонематикалық есту қабілеті мен дыбыстарды ажырату дағдылары қарқынды қалыптасады, ал осы кезеңдегі қиындықтар кейінгі оқу дағдыларына, әсіресе оқу мен жазу сауаттылығына тікелей әсер етеді. Артикуляциясы ұқсас дыбыстарды ажырата алмау нәтижесінде оқушыларда әріптерді алмастыру, сөз мағынасын бұрмалау, жазуда қателіктер жіберу сияқты мәселелер пайда болады. Сонымен қатар, нашар еститін балаларда ұяң және қатаң, ысқырықты және ызың, жуан және жіңішке дыбыстарды ажырату ерекше қиындық тудырады. Бұл олардың сөйлеу тілінің анық еместігіне, коммуникациялық қабілетінің шектелуіне және оқу материалын толық меңгеруіне кедергі келтіреді. Артикуляциялық ұқсастыққа байланысты дыбыстарды алмастыру мен шатастыру олардың тілдік дамуын тежейтін негізгі факторлардың бірі болып саналады.

Осыған байланысты нашар еститін 1-сынып оқушыларының артикуляциясы ұқсас дыбыстарды ажырату ерекшеліктерін ғылыми тұрғыда зерттеу және оны түзету мен дамыту жолдарын анықтау қазіргі сурдопедагогика мен арнайы педагогиканың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Себебі тиімді әдістерді қолдану – еліктеу арқылы айту, артикуляциялық жаттығулар, көрнекілік, фонематикалық естуді дамыту тапсырмалары, тірек-қимылдық қолдау және саралап оқыту тәсілдері – балалардың дыбыстық қабылдауын жақсартып, дұрыс сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері нашар еститін оқушылардың сөйлеу тілін дамытуда жүйелі және мақсатты педагогикалық қолдаудың қажеттілігін дәлелдейді. Бұл өз кезегінде инклюзивті білім беруді жетілдіруге, оқушылардың оқу жетістіктерін арттыруға және олардың әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз етуге ықпал етеді.

ртикуляция-дыбысты дұрыс айту процессі.

Артикуляция- сөйлеу мүшелерінің (тіл, ерін, жұмсақ таңдай, дауыс шымылдығы, төменгі жақ) дыбыстарды шығару үшін қажетті үйлесімді іс-әрекеті. Аутаева А.Н.

еңбегінде әр сөйлеу дыбыстарының акустикалық табиғаты оны артикуляция ерекшелігіне негізделген делінген [1].

Сурдопедагогикадағы артикуляциялық жұмыстың негізгі мақсаты – есту қабілеті бұзылған баланың ауызша сөйлеу тілін қалыптастыру және оның дыбыстарды анық, түсінікті айтуын қамтамасыз ету.

Аутаева А.Н., Ахметова А.А., Бутабаева Л.А «артикуляция» терминінің келесі анықтамасын береді- егер кішкентай балаларда еріннен оқу дағдысы болмаса, онда баланың сөйлеп тұрған адамның бетіне қарауын, ересектің артикуляциясына еліктеуін, сол артикуляцияны дауыспен қатар жасалуын бағалаймыз делінген [2].

И.М. Сеченов былай деп жазды: «...қазіргі уақытта сөйлеудің механикалық жағдайлары белгілі болған кезде, есту қабілеті зақымдалған балаларға да сөйлеуді үйретеді, бірақ көру арқылы әсерлер есту қабілетін зақымдалған үшін тістердің, жақтардың, тілдің және таңдайдың қозғалыстарын басқарады».

Ерте есту қабілеті зақымдалған оқушыға визуалды талдау және синтез арқылы айтылымды меңгеруге көмектесу үшін мұғалім өзінің сөйлеу мүшелерінің қимылдарын көрсетеді және оқушыға оларды еліктеуге мүмкіндік береді. Артикуляциялық қимылдарын мұғалімнің қимылдарымен визуалды түрде салыстыру арқылы ерте есту қабілеті зақымдалған бала сөйлеу аппаратын кең ауқымды дыбыстарды айту үшін қажетті позицияларға орналастыру мүмкіндігіне ие болады. Егер дыбыстың артикуляциялық сипаттамасы баланың көру анализаторына қол жетімді болмаса немесе толық қол жетімді болмаса, оларға басқа қабылдау түрлерін қолдану көмектеседі. Бала әдетте өз артикуляциясындағы дәлсіздікті байқамайды, ал мұғалім оны түзетуі керек [3].

Есту қабілеті зақымдалған балалардың дыбыс шығаруы мен түзетуінде артикуляцияны көру арқылы қабылдауға сүйенуге болатын болса, есту және көру қабілеті зақымдалған балалармен жұмыс істеуде тек тактильді қабылдау қолданылады. Сондықтан, сөйлеу терапиясында көрнекі құралдарды қолдану керек. Есту және көру қабілеті зақымдалған балалармен жұмыс істегенде ерінді оқу дағдыларын дамыту мүмкіндігі жоқ, сондықтан вербалды ақпаратты жеткізудің жалғыз жолы - саусақпен теру [5].

Есту қабілеті нашар адаммен сөйлеспес бұрын, бірдеңе айтатыныңызды білдіріңіз. Оларға қарап тұрыңыз. Бұл оларға сіздің артикуляцияңызды қадағалап, барлық дауыссыз дыбыстарды естуге мүмкіндік береді. Мүмкіндігінше оларға жақындаңыз, баяу және анық сөйлеңіз, бірақ тым қатты сөйлемеңіз (есту қабілетінің жоғалуы, таңқаларлықтай, көбінесе қатты дыбыстарға сезімталдықтың жоғарылауымен бірге жүреді). Есту қабілетінің жоғалуы жоғары жиіліктерді қабылдау қабілетінің жоғалуымен байланысты болуы мүмкін, сондықтан дауысыңыздың биіктігін төмендетуге тырысыңыз. Егер адам сізді түсінбесе, бір сөз тіркесін қайталамаңыз; ойыңызды басқа сөздермен жеткізіңіз. Кейде есту қабілеті зақымдалған адамға сыбырлау арқылы үйлесімділікке қол жеткізіледі. Бұл ауызша артикуляцияны жақсартады, ерінмен оқуды жеңілдетеді [6].

Дыбыс айтылуының бұзылуының аралас түрлері кездеседі, олар сенсорлық және қозғалыс бұзылыстарынан туындайды. Мұндай жағдайларда, бір балада кейбір дыбыстардың айтылу ақаулары оларды ұқсас фонемалардан есту арқылы ажырата алмаумен байланысты ал басқа дыбыстардың айтылу ақаулары артикуляциялық

аппараттың құрылымындағы немесе жұмысындағы нормадан ауытқуларға байланысты. Кейде балада бірдей дыбыстардың айтылу ақаулары қозғалыс және сенсорлық факторлардан туындайды. Бұл белгілі бір дыбысты айту үшін қажетті артикуляциялық қозғалыстарды орындай алмау оны акустикалық жағынан ұқсас дыбыстардан есту арқылы ажырата алмаумен біріктірілгенде орын алады [7].

И. Фаттер оқытудың аналитикалық дыбыстық принципін айтылымның, әсіресе дауысты дыбыстардың анықтығына қатысты үлкен дәйектілікпен және дәлдікпен жүзеге асырды. Оның пікірінше, бұл дыбыстар айтылымды одан әрі дамытудың негізі болды. Дыбыс принципі сауаттылықты оқытудың негізін қалады. Әріптермен танысу тек дыбыстық артикуляцияны меңгергеннен кейін ғана жүзеге асты. Ф.М. Гилл ауызша оқытудың бастапқы кезеңінде мұғалімнің назарын баланың сөздік қорын байытуға және сөйлеуді меңгеру қажеттілігін дамытуға аударса, И. Фаттер дыбыстардың артикуляциясын меңгеруге және оларды айтылуы қиын фонемалардың мамандандырылған сөздік қорына қосуға назар аударды. Нәтижесінде, есту қабілеті зақымдалған бала дыбыстар мен дыбыс тіркесімдерін сөздерде автоматты түрде айтуды дамытты, бұл тек көру, тактильді-діріл және кинестетикалық сезімдерден дыбыстарды тізбектей алудың фонетикалық принципіне бағынды. Оқушы ойлауды дамыту үшін емес, дыбыстарды айту үшін сөздік қорды үйренді [8].

Ауызша сөйлеуді қабылдаудағы қозғалтқыш компонентінің белсендіруші (сонымен қатар тежеуші) рөлі қабылдаушылардың артикуляциясын бұғаттау әдісін қолдана отырып, ерінмен оқу тәжірибелерінде айқын көрсетілді. Қозғалтқыш компонентінің белсендіруші рөлі тек көру анализаторына әртүрлі дәрежеде қолжетімді фонемалардың айрықша белгілерін атап көрсетуден ғана емес, сонымен қатар оған қолжетімді емес айрықша белгілерді анықтаудан тұратыны анықталды [9].

Нашар еститін 1 сынып оқушыларының артикуляциялық процессінің сипаттамасы

Теру жылдамдығы және оның техникасы, артикуляцияның анықтығы, қолмен оқу дағдысының жағдайы, сөздік қоры және оқырманның жалпы даму деңгейі теруші қолмен оқу нәтижелеріне әсер етеді [10].

Есту қабілеті зақымдалған балалардың сөйлеу тілінің қалыптасу жағдайлары есту қабілеті нашар балалармен салыстырғанда әртүрлі. Өмірдің алғашқы айларында дауыс пен дыбыстық сөйлеуді қабылдаудың болмауы сөйлеуді кейіннен меңгеруге алғышарттар жасамайды. Дегенмен, есту қабілеті зақымдалған нәрестелерде дауыстық-артикуляциялық реакциялардың көптігі де байқалады. Есту қабілеті зақымдалған нәрестенің дауыстық және артикуляциялық реакцияларына әсері бірден байқалмайды. Өмірдің алғашқы 2-3 айында есту қабілеті зақымдалған баланың арасындағы айырмашылықтар байқалмайды. Есту қабілеті зақымдалған баланың жылауы, кейінірек ойыны оны есту қабілеті нашар баладан күрт ажыратпайды. Баланың дауыстық реакциялар процесінде бастан кешірген діріл және кинестетикалық сезімдері оған оң эмоциялар тудырады және дауыстық-артикуляциялық реакцияларды ынталандырады. Есту қабілеті зақымдалған балаларда былдырлау пайда болады, бірақ басқалардың сөйлеуін есту арқылы қабылдау және өз айтылымын бақылау мүмкін еместігі оның біртіндеп жоғалуына әкеледі. Өмірдің бірінші жылында есту қабілеті зақымдалған балаларда ауызша сөйлеуді меңгерудің генетикалық анықталған алғышарттарының

дамуы кешіктіріледі. Есту қабілетінің жетіспеушілігінен бала өмірінің бірінші жылының соңы - екінші жылының басында еститін балаларда кездесетін аз ғана сөзді меңгере алмайды.

Ерте жастағы есту қабілеті зақымдлаған балаларда ауызша сөйлеу қалыптаспайды. Дегенмен, арнайы дайындықсыз да, оларда әртүрлі дауыстық және артикуляциялық реакциялар болады. Бұл леп белгілері, баланың эмоцияларымен байланысты немесе ересектердің назарын аудару үшін қолданатын әртүрлі айтылмайтын дыбыстар (гүрілдеу, ыңырсу) болуы мүмкін. Кішкентай есту қабілеті зақымдалған балалардың дауыстары, табиғи күлкісі және жылауы болады. Кейде жеке дыбыстар сөйлеу дауыстарының сипатына ие және ерте және кіші мектеп жасына дейінгі балалар ойындарда қайталайды. Кейбір балаларда балалар өз қажеттіліктері мен тілектерін білдіруге тырысатын былдырлау байқалады. Дыбыс кешендерін қолдану қарым-қатынас кезінде қосымша тітіркендіргіштер алады, ал кейбір жағдайларда бала заттарды немесе әрекеттерді белгілеу үшін дыбыстық тіркестерді қолдана бастайды, дегенмен олар ана тілінің сөздеріне ұқсамайды және тек жақын адамдардың шектеулі тобы ғана түсінеді. Әдетте, бұл дыбыстық тіркесімдер вербалды емес қарым-қатынас құралдарымен бірге қолданылады: табиғи қимылдар, көзқарастар, заттарды нұсқау және т.б. Кейбір балалар бет пен ерінге мұқият қарайды, ересектердің артикуляциясы мен сөйлеу қимылдарын еліктеуге тырысады, әсіресе оларға үйреткен кезде. Дегенмен, сөйлеуді үйренбестен, дауыстық реакциялар саны жас ұлғайған сайын азаяды, олар біркелкі бола бастайды, кейде мүлдем жоғалады [11].

Балалардың назарын сөйлеуге және сөйлеушінің бет-әлпетіне аударыңыз. Оларға мұғалімнің заттармен және сөйлеумен әрекеттерін қайталауды үйретіңіз: анық айту; ойыншықтармен ойнау, заттармен әрекеттесу және дамытушы ойындар ойнау кезінде қысқартылған және толық сөздерді қайталау. Балалардың сөйлеу белсенділігін ынталандыру.

Кешенді медициналық, психологиялық және педагогикалық бағалау кезінде студенттің қозғалыс дағдыларын зерттеуге үлкен мән беріледі, бұл қозғалыс анализаторының сенсорлық функцияларды әртүрлі тәсілдермен біріктірудегі және бірыңғай сөйлеу және функционалдық жүйені құрудағы маңыздылығымен түсіндіріледі. Сондай-ақ, жалпы қозғалыс дағдыларының, қол мен саусақ қозғалыс дағдыларының және артикуляциялық қозғалыс дағдыларының жағдайын бағалау маңызды.

Л.С. Выготский есту қабілеті зақымдалған балаларды оқыту мен тәрбиелеудің мазмұнын, әдістерін және сөйлеу құралдарын қайта қарау қажеттілігін теориялық тұрғыдан негіздеуге айтарлықтай үлес қосты. 1920 жылдардың ортасында дефектология саласында жұмыс істей бастаған ол бірден «таза ауызша әдіске» қарсы шықты. Ол негізгі кемшілікті анықтады: оқушылар тілді дамытпады, керісінше артикуляцияны дамытты. Сондықтан есту қабілеті зақымдалған балалардың ауызша сөйлеуі «олардың дамуы мен қалыптасуына іс жүзінде ешқандай әсер етпейді және әлеуметтік тәжірибе жинау немесе әлеуметтік өмірге қатысу құралы болып табылмайды» [12].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылай келе, нашар еститін 1-сынып оқушыларының артикуляциясы ұқсас дыбыстарды ажырату ерекшеліктерін зерттеу олардың сөйлеу тілін дамытудағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Есту қабілетінің шектеулілігі фонематикалық қабылдаудың жеткіліксіз дамуына, дыбыстарды дұрыс ажырата алмауға және сөйлеу барысында жиі қателіктердің орын алуына әкелетіні анықталды. Зерттеу нәтижелері оқушылардың ұяң-қатаң, ысқырықты-ызың, жуан-жіңішке дыбыстарды ажыратуда қиындықтарға тап болатынын және артикуляциялық ұқсастыққа байланысты дыбыстарды алмастыру мен шатастыру жиі кездесетінін көрсетті. Бұл жағдай олардың оқу және жазу дағдыларының қалыптасуына да кері әсер етеді.

Сонымен қатар, зерттеу барысында артикуляциясы ұқсас дыбыстарды ажыратуды дамытуда тиімді әдістердің қолданылуы маңызды екені дәлелденді. Еліктеу арқылы айту, артикуляциялық жаттығулар, көрнекілік құралдарын пайдалану, фонематикалық естуді дамытуға бағытталған тапсырмалар, тірек-қимыл әдістері және саралап оқыту тәсілдері балалардың дыбыстық қабылдауын жақсартып, дұрыс айтылым дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жалпы, алынған нәтижелер нашар еститін 1-сынып оқушыларының сөйлеу тілін дамытуда жүйелі педагогикалық қолдаудың, арнайы әдістемелік жұмыстардың және жеке түзете-дамыту тәсілдерінің қажеттілігін айқын көрсетеді. Бұл инклюзивті білім беру жағдайында балалардың тілдік және коммуникативтік дамуын тиімді қамтамасыз етуге негіз болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аутаева А.Н., Ахметова А.А., Бутабаева Л.А.: Сурдопедагогика негіздері. Алматы, 2011. 196 бет 59 бет
2. Аутаева А.Н.: Ауызша сөйлеу тілін қалыптастыру әдістемесі. Алматы, 2018 163 бет - 59 бет
3. И. М. Сеченов. Избранные философские и психологические произведения. М., Госполитиздат, 1947, стр. 264.
4. Л. В. Андреева, Д. И. Бойков. «Образование для всех»: опыт России: Аналитический обзор / Под ред. акад. Г. А. Бордовского. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2007. – 81 с. 52 стр
5. Апраушев А. В. Тифлосурдопедагогика: Воспитание, обучение, трудовая и социальная реабилитация слепоглухонемых. Учеб. пособие для студентов дефектол. фак. пед. ин-тов. – М • Просвещение, 1983. – 208 с., ил. 123 стр
6. Базоев В.З., Паленный В.А. Человек из мира тишины. - М.: ИКЦ "Академкнига", 2002. - 815 с: илл. 41 стр
7. Н.Н. Баль, С.П. Хабарова, И.С. Зайцев. Коррекция нарушений речи у детей с сенсорной, двигательной и интеллектуальной недостаточностью: Учебно-методическое пособие – Минск: БГПУ, 2009. - 7 с: 2 стр
8. Басова А. Г., Егоров С. Ф. История сурдопедагогике: Учеб. пособие для студентов дефектол. фак. пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1984. – 295 с., ил. 55 стр

9. Подмарева Н.Л. Чтение с губ при блокировании артикуляции воспринимающего. - "Дефектология", 1976, №6.
10. Геранкина А. Г. Практикум по дактильной речи. Пособие для преподавателей дефектолог. фак-тов пед. ин-тов. М., «Просвещение», 1972. 64 с. 19 ст
11. Головчиц Л.А. Дошкольная сурдопедагогика: Воспитание и обучение дошкольников с нарушениями слуха: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 304 с. – 35 ст
12. Дифференцированный подходк обучению устной речи (ее восприятию и воспроизведению)

Нұрғали Жанна Адамбекқызы
Қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы

Ақтау, Қазақстан)

ТУҒАН ӨЛКЕ – ТҮНҒАН ТАРИХ, ТАҒЫЛЫМЫ МОЛ ТӘРБИЕ

(Yessenov University-де өткен «Маңғыстауға қош келдің!» атты мәдени-танымдық кеш)

Аннотация. Бұл мақалада Yessenov University-ге ұйымдастырылған «Маңғыстауға қош келдің!» атты мәдени-танымдық кештің мазмұны мен тәрбиелік маңызы баяндалады. Іс-шара барысында студенттерге Маңғыстау өлкесінің бай тарихы, табиғи ерекшеліктері, тарихи-мәдени және рухани мұралары кеңінен таныстырылды. Сонымен қатар, өзге өңірлер мен шет мемлекеттерден келген білім алушылардың жаңа ортаға бейімделуі, туған жерге деген сүйіспеншілік пен патриоттық сезімді қалыптастыру мәселелері сөз болады. Мақалада жастарға ұлттық құндылықтарды дәріптеу, тарихи мұраны құрметтеу және елжандылық қасиеттерді сіңіру бағытындағы тәрбиелік жұмыстардың маңызы айқын көрсетілген.

Кілт сөздер: Маңғыстау, мәдени-танымдық кеш, туған өлке, тәрбие, патриотизм, ұлттық құндылық, студент жастар, тарихи мұра, рухани тәрбие, Yessenov University.

Yessenov University-дің 6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 1 курс студенттеріне – «Маңғыстауға қош келдің!» атты мәдени-танымдық кеш өтті. Аталған шара 1 курс студенттерінің кураторы Ж.А. Нұрғалидың жетекшілігімен және белсенді студенттердің ұйымдастыруымен жоғары деңгейде өтті.

Іс-шараның басты мақсаты – Маңғыстау өлкесінің бай тарихын, табиғаты мен мәдени мұрасын студент жастарға кеңінен таныстыру, өзге өңірлер мен шет мемлекеттерден келген білім алушылардың жаңа ортаға бейімделуіне қолдау көрсету, сондай-ақ олардың бойында туған жерге деген құрмет пен патриоттық сезімді қалыптастыру болды.

«Маңғыстау – тарих пен табиғат үндескен, тұмса сұлулығын сақтаған ерекше өлке. Каспий теңізінің жағалауында орналасқан бұл өңір өзінің әсем табиғатымен, тылсым құпияға толы жер бедерімен және тарихи-рухани ескерткіштерімен ерекшеленеді. Шара барысында студенттерге Маңғыстаудың көрікті жерлері туралы арнайы дайындалған бейнеролик ұсынылып, өңірдің табиғи байлығы мен тарихи мұрасы жайлы жан-жақты мәлімет берілді.

Әсіресе Бозжыра шатқалының таңғажайып келбеті, Шерқала тауының ерекше пішіні, Торыштағы шар тастар алқабы, Қарақия ойпаты, Каспий теңізінің жағалауы секілді табиғат ғажайыптары студенттердің қызығушылығын арттырды. Сонымен қатар Бекет ата, Шопан ата, Қараман ата сияқты қасиетті тарихи орындар туралы да кеңінен айтылып, олардың рухани маңызы түсіндірілді. Маңғыстаудың әрбір тасы мен қырқасы ғасырлар қойнауынан сыр шертетіндігі ерекше атап өтілді.

Маңғыстаудың киелі өлке екенін ертеден белгілі. Оның киесі, қасиетті жер екенін Қазақстанның әр аймағындағы халық жатқа білмесе де, естігені, білгені бар.

Шерқала Ақтау қаласынан 150 шақырым қашықтықта, Қаратау тізбегінің батыс бөктерінде Самал шатқалы бар. Оған жақын жерде Шерқала тауы орналасқан. Сырттай қараған адам оны әр нәрсеге ұқсатып жүр. Кейбіреулері төңкерулі кесеге ұқсатса, енді біреулер таудан кәдімгі киіз үйдің бейнесін көреді.

Шақпақ Ата жер асты мешіті – ескілікті сәулет өнерінің ескерткіші Таушық ауылынан 20 км қашықтықта орналасқан. Мешіттің батыс жағында Шақпақ атаның атымен аталатын қорым бар. Жер асты мешіті 1928 жылы республикалық дәрежеде мемлекеттік қорғауға алынды. Отпан тау Адай Ата кесенесі Маңғыстау жерінде орналасқан Батыс Қаратаудың ең биік шыңы 530 метрге жетеді. Оны Отпан тауы деп атайды. Мұндағы тарихи-мәдени кешендердің ең бастысы, Адай атаның ордасы болған – Ақсарай кешені

Бекет Ата жер асты мешіті Үш-төрт қанат киіз үйдің көлеміндей үш бөлмелі киелі мешіт. Дерекке сүйенсек, Бекет ата 1750 жылы дүниеге келген, емші, көріпкел ғана емес, физика, математика, астрономия заңдылықтарын жақсы білген ғұлама ретінде аты танылған. Бұхарада оқып, ілім жинаған соң, өз өңіріне қайта келіп, бес мешіт салдырады. Пайғамбар жасында дүние салады. Бекет атаның мүрдесі осы жер асты мешітіндегі бөлмелердің біріне қашап орналыстырылған. Қарақия ойпаты Қарақия ойпатының тереңдігі 132 метрді құрайды. Ал ұзындығы болса 50 шақырымға жетеді. Қарақия ойпаты теңіз деңгейінен 132 метр төменде жатыр. Бұл ойпат тереңдігі жөнінен дүние жүзінде 3-ші орынды алады. Сондай-ақ ойпаттың солтүстік шығысында тарихи ескерткіштер, ежелгі адамдардың қоныстанған мекені болған екен» [Дереккөз: qadam.asia].

Кеш барысында студенттер арасында түрлі танымдық ойындар, сұрақ-жауап сайыстары мен топтық тапсырмалар ұйымдастырылды. Қатысушылар белсенділік танытып, өз білімдері мен шығармашылық қабілеттерін ортаға салды. Мұндай шаралар жастардың бір-бірімен жақын араласуына, ұйымшылдық пен достық қарым-қатынастың нығаюына ықпал етті. Әсіресе басқа өңірден келген студенттердің Маңғыстау өлкесіне деген қызығушылығы артып, жаңа ортаға деген жылы көзқарасы қалыптасты.

Тәрбиелік мәні зор кеш барысында студенттерге туған жерді құрметтеу, ұлттық құндылықтарды дәріптеу, тарихи мұраны сақтау секілді маңызды ұғымдар кеңінен насихатталды. Жастарға ел тарихын білу мен туған өлкенің мәдениетін қадірлеу – әр азаматтың парызы екендігі айтылды. Осындай тағылымды шаралар арқылы студенттердің рухани дүниесі байып, елжандылық қасиеттері қалыптасатыны анық.

Шара соңында қатысушылар өздерінің жағымды әсерлерімен бөлісіп, ұйымдастырушыларға алғыстарын білдірді. «Маңғыстауға қош келдің!» атты мәдени-танымдық кеш студенттердің жаңа ортаға тез бейімделуіне, өзара сыйластық пен достықты нығайтуға бағытталған мазмұнды әрі тәрбиелік маңызы зор шаралардың бірі болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері. – Алматы: Рауан, 2017.
2. Қоянбаев Ж.Б. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2024.
3. Маңғыстау энциклопедиясы. – Алматы: Атамұра, 1997.

5. Әбенбаев С. Тәрбие теориясы мен әдістемесі. – Алматы, 2021.
6. «Qadam.asia» ақпараттық порталы материалдары.
7. Yessenov University тәрбие жұмыстары жөніндегі әдістемелік материалдар. – Ақтау, 2026.

Нұрғали Жанна Адамбекқызы
Қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы

Ақтау, Қазақстан)

МҰҚАҒАЛИ МҰРАСЫ – ЖАСТАР ТӘРБИЕСІНІҢ РУХАНИ ӨЗЕГІ

(Yessenov University-де өткен тәрбиелік шара турасында)

Аннотация. Бұл мақалаға Yessenov University-ге ұйымдастырылған қазақ поэзиясының көрнекті өкілі Мұқағали Мақатаевтың 95 жылдығына арналған «Есіңе мені алғайсың» атты әдеби-сазды кештің мазмұны мен тәрбиелік маңызы баяндалады. Шара барысында студент жастарға ақынның өмірі мен шығармашылығы кеңінен таныстырылып, поэзиясының рухани-эстетикалық құндылығы насихатталды. Сонымен қатар, Мұқағали жырлары арқылы жас ұрпақты адамгершілікке, отансүйгіштікке, ұлттық құндылықтарды құрметтеуге тәрбиелеу мәселелері қарастырылады. Мақалада әдеби кештің студенттердің шығармашылық қабілетін дамытудағы және олардың рухани дүниесін байытудағы рөлі айқын көрсетілген.

Кілт сөздер: Мұқағали Мақатаев, поэзия, әдеби-сазды кеш, рухани тәрбие, ұлттық құндылық, студент жастар, әдебиет, патриотизм, шығармашылық, қазақ поэзиясы.

«Филология және спорт» факультетінің 6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының студенттерімен ауқымды тәрбиелік шаралар жиі өткізіліп тұрады.

Осындай ауқымды шаралардың бірі – 2026 жылдың 16 сәуірінде қазақ поэзиясының көрнекті өкілі, мұзбалақ ақын Мұқағали Мақатаевтың 95 жылдығына арналған «Есіңе мені алғайсың» атты әдеби-сазды кеш. Шара 6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 1-курс студенттерінің ұйымдастыруымен өтті.

2026 жылдың мамыр айында 6B01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының студенттері арасында қазақ поэзиясының мұзбалағы, лирик ақын Мұқағали Мақатаевтың 95 жылдық мерейтойына арналған «Есіңе мені алғайсың» атты әдеби-сазды кеш ұйымдастырылды. Тағылымы мол рухани шараның басты мақсаты – білім алушыларға ақын шығармашылығын терең таныту, ұлттық поэзияға деген сүйіспеншілікті арттыру және жас ұрпақтың рухани дүниесін байыту болды.

Кеш шымалдығы ақынның өмір жолы мен шығармашылығына арналған бейнероликпен ашылды. Жүргізушілер Мұқағали Мақатаевтың қазақ әдебиетіндегі орнына тоқталып, оның жырларының халық жүрегінен ерекше орын алғанын атап өтті. Ақын поэзиясы – адам жанының айнасы, өмір мен сезімнің, махаббат пен сағыныштың, туған жер мен анаға деген құрметтің көркем шежіресі екендігі кеңінен айтылды.

Мұқағали Мақатаев 1931 жылы Алматы облысы, Райымбек ауданындағы Қарасаз ауылында дүниеге келген. Қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасын қалдырған ақынның шығармалары бүгінгі күнге дейін өз құндылығын жоғалтқан жоқ. Оның «Аққулар ұйықтағанда», «Шуағым менің», «Фариза», «Сарыжайлау», «Үш бақытым» секілді көптеген өлеңдері мен поэмалары оқырман жүрегінен мәңгілік орын алды. Ақын

поэзиясының ерекшелігі – шынайылық пен қарапайымдылықта. Мұқағали жырларынан адам жанының нәзік иірімдері, өмірге деген сүйіспеншілік, туған елге деген перзенттік махаббат анық сезіледі.

Әдеби кеш барысында студенттер ақынның өлеңдерін мәнерлеп оқып, поэзия әлеміне терең бойлады. Әсіресе «Есіңе мені алғайсың», «Үш бақытым», «Сенің көзің», «Мен деп ойла» атты өлеңдері ерекше тебіреніспен орындалып, көрермендердің ыстық ықыласына бөленді. Сонымен қатар білім алушылар ақын сөзіне жазылған әндерді орындап, кештің мазмұнын тереңдете түсті. Әсем әуен мен сырлы поэзия үндестігі кешке қатысушыларға ерекше рухани әсер сыйлады.

Кеш аясында Мұқағали шығармашылығына арналған шағын сахналық қойылым да көрсетілді. Қойылымда ақынның өмірдегі жан күйзелісі, өнерге деген адалдығы мен халыққа деген шексіз махаббаты бейнеленді.

Студенттердің актерлік шеберлігі көрермендер тарапынан жоғары бағаланып, кештің тәрбиелік мәнін арттыра түсті.

Шара барысында ақынның күнделіктерінен үзінділер оқылып, оның адамгершілік болмысы мен азаматтық тұлғасы туралы тағылымды пікірлер айтылды. Мұқағали Мақатаевтың «Поэзия – менімен егіз» деген сөзі оның бүкіл ғұмырын өлеңмен байланыстырғанын аңғартатыны ерекше атап өтілді.

Ақын шығармалары арқылы жастарды елін, жерін сүюге, адалдық пен тазалыққа тәрбиелеудің маңыздылығы айтылды.

«Есіңе мені алғайсың» атты әдеби-сазды кеш студенттердің шығармашылық қабілетін шыңдап қана қоймай, олардың әдебиетке, өнерге деген қызығушылығын арттырған тағылымды шара болды. Мұқағали жырлары жастар жүрегінде мәңгі жаңғырып, ұлттық руханияттың асыл қазынасы ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғаса беретіні анық.

Мұқағали Мақатаев поэзиясы – қазақ әдебиетінің ең биік рухани қазыналарының бірі. Ақын жырлары адам жанын тербейтін шынайылығымен, қарапайым тілмен терең ой жеткізе білуімен ерекшеленеді. Мұқағали өлеңдерінің құдіреті – оның әрбір жырының халықтың жүрегінен орын табуында. Ақын поэзиясында туған жерге деген сүйіспеншілік, анаға деген құрмет, адам тағдыры, өмір мен өлім, махаббат пен сағыныш секілді мәңгілік тақырыптар кеңінен көрініс тапқан.

Мұқағали поэзиясының тағы бір ерекшелігі – оның ұлттық болмыс пен қазақы дүниетанымды терең бейнелеуі. Ақын жырларынан қазақ халқының салт-дәстүрі, табиғатқа жақын өмірі, кең даланың тынысы анық сезіледі. Әсіресе туған жер тақырыбы ақын шығармаларында ерекше орын алады. Ол Қарасазды жырлау арқылы бүкіл қазақ даласының келбетін суреттеп, туған елге деген перзенттік махаббатын көрсетті.

Ақын поэзиясында адамның ішкі жан дүниесі ерекше шеберлікпен беріледі. Мұқағали өлеңдерін оқыған сайын әр адам өз көңіл күйін, өз өмірінің бір сәтін көргендей әсер алады. Сондықтан оның жырлары уақыт өткен сайын өз құндылығын жоғалтпай, жаңа буынмен қайта қауышып отырады. Ақынның:

*«Айтып өткен ақында арман бар ма,
Жүрегінің түбіне кір жасырмай»*

деген жолдары оның поэзиядағы шынайы болмысын айқындай түседі.

Мұқағали Мақатаев шығармалары тек әдеби мұра ғана емес, рухани тәрбие құралы ретінде де маңызды. Оның өлеңдері жастарды адамгершілікке, отансүйгіштікке, адалдық пен мейірімділікке тәрбиелейді. Ақын жырларындағы терең философиялық ойлар мен өмірлік ұстанымдар оқырманды ойландырып, рухани ізденіске жетелейді.

Бүгінде Мұқағали поэзиясы халықпен бірге жасап келеді. Оның сөзіне жазылған әндер ел арасында кеңінен орындалып, әдеби кештерде, мәдени шараларда жиі насихатталады. Ақынның жалынды жырлары қазақ әдебиетінің ғана емес, ұлттық руханияттың мәңгілік мұрасы болып қала береді.

Осындай мазмұнды кештер жас ұрпақтың рухани дүниесін байытып, қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғаларын ұлықтауға үлкен мүмкіндік береді. Ақын мұрасы – мәңгілік мұра. Сондықтан Мұқағали Мақатаев шығармаларын насихаттау, оның поэзиясын жас буынға таныту – әрбір ұрпақтың қасиетті парызы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мақатаев М. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2011.
2. Қалижанова А. Мұқағали поэзиясындағы ұлттық рух. – Алматы, 2015.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
4. Yessenov University тәрбие жұмыстары жөніндегі әдістемелік материалдар. – Ақтау, 2026.

Нұрғали Жанна Адамбекқызы
Қазақ филологиясы кафедрасының аға оқытушысы

Ақтау, Қазақстан)

СТУДЕНТТЕР ЖАТАҚХАНАСЫ – ЖАЙЛЫ ОРТА МЕН ЖАРҚЫН ӨМІР МЕКЕНІ

Аннотация. Бұл мақалада студенттер жатақханасының білім алушылар өміріндегі маңызы, оның жастардың тұлғалық қалыптасуына, әлеуметтік ортаға бейімделуіне және сапалы білім алуына ықпалы қарастырылады. Сонымен қатар, Yessenov University студенттеріне жасалып отырған әлеуметтік-тұрмыстық жағдайлар, қауіпсіз орта, тәрбиелік және мәдени-танымдық шаралардың рөлі кеңінен сипатталған. Жатақхана өмірі арқылы студенттердің жауапкершілікке, тәртіпке, ұйымшылдыққа тәрбиеленуі мен рухани-мәдени дамуы сөз болады. Мақалада студенттер жатақханасының тек уақытша мекен емес, жастардың үлкен өмірге бейімделу мектебі екендігі айқын көрсетілген.

Кілт сөздер: студенттер жатақханасы, студенттік өмір, тәрбие, жастар, әлеуметтік орта, білім алушы, қауіпсіз орта, мәдени-танымдық шаралар, тәрбиелік жұмыс, студенттік орта.

Yessenov University білім алушыларына сапалы білім берумен қатар, олардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайының қолайлы болуына, қауіпсіз әрі жайлы ортада өмір сүруіне ерекше көңіл бөледі. Университет студенттердің алаңсыз білім алып, жан-жақты дамуы үшін заманауи талаптарға сай жабдықталған жатақханалармен қамтамасыз етіп келеді.

Жатақхана – студенттің екінші үйі. Сондықтан мұнда жастардың өзін еркін сезінуіне барлық қажетті жағдайлар жасалған. Кең әрі жарық бөлмелер, оқу залдары, демалыс аймақтары мен тұрмыстық қажеттіліктерге арналған орындар студенттердің күнделікті өмірін ыңғайлы етеді. Сонымен қатар, жоғары жылдамдықтағы интернет желісі студенттердің сабаққа дайындалуына және білімін жетілдіруіне мүмкіндік береді.

Университет студенттердің қауіпсіздігіне де ерекше мән береді. Жатақхана ғимараты толықтай бейнебақылау камераларымен жабдықталып, кіріп-шығу жүйесі арнайы құрылғылар арқылы бақыланады. Тәулік бойы қызмет атқаратын күзет қызметкерлері студенттердің қауіпсіз ортада өмір сүруіне жағдай жасайды. Бұл – білім алушылар мен олардың ата-аналары үшін үлкен сенім.

Сонымен қатар, жатақхана қабырғасында студенттердің бос уақытын тиімді ұйымдастыру мақсатында түрлі мәдени-танымдық, тәрбиелік және спорттық іс-шаралар жиі өткізіледі. Әдеби кештер, шығармашылық кездесулер, интеллектуалдық ойындар мен мерекелік бағдарламалар жастардың бір-бірімен жақын араласып, ұйымшыл орта қалыптастыруына ықпал етеді. Мұндай шаралар студенттердің шығармашылық қабілетін дамытып қана қоймай, олардың рухани және мәдени дамуына оң әсерін тигізеді.

Жылы қарым-қатынас пен өзара сыйластық орнаған студенттік орта – жастардың болашаққа сеніммен қадам басуына негіз болады. Осы бағыттағы жүйелі жұмыстар

арқылы университет білім алушыларға тек білім беріп қана қоймай, олардың жайлы әрі қауіпсіз ортада өмір сүруіне жан-жақты қолдау көрсетіп келеді.

Студенттік шақ – әр адамның өміріндегі ең қызықты әрі есте қаларлық кезеңдердің бірі. Осы кезеңнің ажырамас бөлігі – студенттер жатақханасы. Жатақхана тек уақытша тұратын орын ғана емес, ол – достықтың, ынтымақтың, жауапкершіліктің және үлкен өмірге бейімделудің мектебі.

Заманауи талапқа сай жабдықталған бөлмелер, оқу залдары, демалыс бұрыштары мен қауіпсіз орта студенттердің сапалы білім алуына мүмкіндік береді. Мұнда әртүрлі өңірден келген жастар бір шаңырақ астында өмір сүріп, бір-бірімен тәжірибе алмасып, өзара сыйластықты қалыптастырады.

Жатақхана өмірі студенттерді тәртіпке, ұқыптылыққа және жауапкершілікке тәрбиелейді. Олар өз уақытын тиімді жоспарлап, қоғамдық ортада өзін ұстауды үйренеді. Сонымен қатар, түрлі мәдени-танымдық кештер, спорттық жарыстар мен тәрбиелік шаралар жастардың бос уақытын тиімді өткізуіне ықпал етеді.

Өзім кураторлық ететін 6B01701 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 1 курс жекелеген білім алушылары студенттер жатақханасында тұрады. Жатақхана – студенттердің тек уақытша мекені ғана емес, олардың білім алып, жан-жақты дамуына, ортаға бейімделуіне ықпал ететін маңызды тәрбие ордасы. Әсіресе, ауыл-аймақтан келіп білім алып жатқан жастар үшін жатақхана екінші үйіне айналып, үлкен өмірге қадам басуда ерекше рөл атқарады.

Қазіргі таңда студенттер жатақханасында білім алушылардың алаңсыз өмір сүріп, сапалы білім алуына барлық қажетті жағдайлар қарастырылған. Бөлмелер заман талабына сай жабдықталып, студенттердің тынығып, сабаққа дайындалуына қолайлы орта қалыптастырылған. Жатақханада тазалық пен тәртіп мәселесіне ерекше көңіл бөлінеді. Студенттер өзара сыйластық пен жауапкершілікті сақтай отырып, бір ортада тату-тәтті өмір сүруді үйренеді.

Жатақхана өмірінің ең қызықты тұстарының бірі – мұнда жиі ұйымдастырылатын танымдық және тәрбиелік кештер. Әртүрлі мерекелік шаралар, әдеби-музыкалық кештер, пікірсайыс сағаттары, психологиялық тренингтер мен спорттық сайыстар студенттердің бос уақытын тиімді өткізуіне мүмкіндік береді. Мұндай іс-шаралар жастардың шығармашылық қабілетін дамытып қана қоймай, олардың белсенділігін арттырып, ортаға еркін араласуына ықпал етеді. Әсіресе, ұлттық құндылықтарды дәріптейтін кештер мен тәрбиелік кездесулер студенттердің рухани дүниесін байыта түседі.

Жатақханада интернет желісі, оқу бөлмелері, демалыс аймақтары мен тұрмыстық қажеттіліктерге арналған арнайы орындар қарастырылған. Мұның барлығы студенттердің өздерін еркін әрі жайлы сезінуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жатақхана әкімшілігі мен тәрбиешілер студенттермен тығыз байланыста жұмыс жасап, олардың мәселелері мен ұсыныстарына үнемі назар аударып отырады.

Жатақхана – студенттік өмірдің ең қызықты әрі есте қаларлық кезеңдерінің куәсі. Мұнда жастар тек білім алып қана қоймай, шынайы достықты, өзара қолдауды және жауапкершілікті үйренеді. Бірге өткізген уақыт, қызықты кештер мен ортақ естеліктер олардың болашақ өмірінде ерекше орын алатыны сөзсіз.

Сондықтан студенттер жатақханасы – жай ғана тұратын орын емес, ол – тәрбиенің, білімнің, достықтың және үлкен өмірге бейімделудің маңызды мектебі.

Студенттер жатақханасы – көптеген естеліктер мен жарқын сәттердің мекені. Мұнда достық нығайып, болашаққа деген сенім қалыптасады. Бірге өткізген қызықты күндер мен қиын сәттер студенттік өмірдің ұмытылмас бөлігіне айналады.

Сондықтан жатақхана – тек тұратын орын емес, ол – студенттің тұлға болып қалыптасуына әсер ететін үлкен өмір мектебі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2021.
2. Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: Санат, 2017.
3. Қоянбаев Ж.Б. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2024.
4. Әбенбаев С. Тәрбие теориясы мен әдістемесі. – Алматы, 2020.
5. Yessenov University тәрбие жұмыстары жөніндегі әдістемелік материалдар. – Ақтау, 2026.
6. Студент жастардың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын ұйымдастыру жөніндегі нормативтік құжаттар жинағы. – Астана, 2022.

УДК 378.147:17:62

Сук Олена Євгенівна
Харківський національний автомобільно-дорожній університет
(Харків, Україна)

ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ І ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО ІНЖЕНЕРА-ПЕДАГОГА

Анотація. У статті досліджуються гуманітарні аспекти професійно-педагогічної діяльності сучасного інженера-педагога в умовах стрімкого технологічного розвитку та цифрової трансформації суспільства. Розглядається значення людиноцентричного підходу як концептуальної основи сучасної інженерно-педагогічної освіти та підготовки майбутніх фахівців технічного профілю. Обґрунтовується важливість формування професійної відповідальності, етичної культури, соціальної свідомості та гуманітарних компетентностей інженера-педагога як наставника. Акцентується увага на тому, що сучасна інженерно-педагогічна діяльність виходить за межі трансляції технічних знань і набуває виразного соціального виміру, де фахівець відповідає не лише за технологічний результат, а й за безпеку людини, екологічні наслідки, суспільний добробут та формування ціннісних орієнтирів майбутніх поколінь.

Ключові слова: людиноцентризм, інженерно-педагогічна освіта, професійна відповідальність, гуманітаризація освіти, професійна етика, інженер-педагог, технічна освіта.

Olena Suk
Kharkiv National Automobile and Road University
(Kharkiv, Ukraine)

PEOPLE CENTRISM AND PROFESSIONAL DISTANCE IN THE ACTIVITY OF A PERSONAL ENGINEER-TEACHER

The article explores the humanitarian aspects of the professional activity of a modern engineer-pedagogue under the conditions of rapid technological development and digital transformation of society. The importance of the people-centric approach is considered as a conceptual basis for modern engineering-pedagogical education and professional training of future technical specialists. The importance of developing professional responsibility, ethical culture, social awareness, and humanitarian competencies of the engineer-pedagogue is emphasized. The emphasis is placed on the fact that modern engineering-pedagogical activity goes beyond the boundaries of technical design and knowledge transmission, creating a distinct social dimension, where the educator-engineer is responsible not only for the technological result but also for the safety of people, ecological consequences, and sustainable social well-being.

Keywords: *people-centrism, engineering-pedagogical education, professional responsibility, humanitarianization of education, professional ethics, engineer-pedagogue, technical education.*

Гуманізація професійної підготовки передбачає переорієнтацію освітніх систем на розвиток особистості кожного здобувача освіти, на урахування його індивідуальних потреб, інтересів та здібностей. Це означає акцент на формуванні навичок критичного мислення, самостійності, творчого та креативного підходу до вирішення завдань, комунікативних навичок.

Такий підхід до підготовки студентів стає все більш затребуваним в умовах швидкого розвитку технологій, глобалізації та міжкультурної взаємодії. Гуманізація освіти допомагає студентам розвивати не лише професійні навички, а й ціннісні орієнтири, етичну свідомість, уміння працювати в команді та шанобливо ставитись до відмінностей. Крім того, гуманізація підготовки студентів сприяє особистісному зростанню та самовизначенню, розвитку самоповаги та самоефективності. Це допомагає їм стати активними громадянами, здатними до саморозвитку та самовдосконалення.

Одним із основних принципів гуманізму є людиноцентризм. Цей принцип ставить людину в центр уваги, визнає її індивідуальність, автономію, здатність до розвитку. Людиноцентризм стверджує, що цілі та цінності суспільства повинні служити благополуччю кожної людини.

Сучасна технічна освіта дедалі більше виходить за межі вузької професійної підготовки та орієнтується на ідеї гуманізму, тобто на формування цілісної особистості майбутнього фахівця, що суттєво змінює вимоги до професійної підготовки інженерів-педагогів. Якщо раніше їхня діяльність переважно асоціювалася з трансляцією технічних знань та технологічних рішень, то сьогодні дедалі більшого значення набувають гуманітарні аспекти професії: соціальна відповідальність, професійна етика, комунікативна культура та здатність оцінювати наслідки власних професійних і педагогічних рішень. У сучасному суспільстві інженер-педагог уже не є лише ретранслятором технологій, він є учасником соціальних процесів, від рішень якого залежать безпека, комфорт і якість життя людей, оскільки саме він формує світогляд майбутніх кадрів для виробництва.

Особливою актуальності ці питання набувають в умовах розвитку штучного інтелекту, цифрових систем управління, автоматизованих транспортних технологій та складних технічних комплексів. Технологічні рішення сьогодні впливають не лише на виробничі процеси, а й на суспільні відносини, інформаційну безпеку, екологічний стан та моральні орієнтири суспільства. Саме тому професійна діяльність сучасного інженера-педагога дедалі більше потребує людиноцентричного підходу, який передбачає визнання людини найвищою соціальною цінністю. Такий підхід змінює саму філософію інженерно-педагогічної діяльності: технології створюються не заради технологій, а заради розвитку людини та суспільства, а освітній процес будується на засадах партнерства та поваги до гідності студента.

Особливо помітним це стає в транспортній галузі. Фахівець, який проектує транспортну інфраструктуру, створює системи безпеки руху чи бере участь у розробленні

інтелектуальних транспортних систем, фактично впливає на життя тисяч людей. Помилка в технічному проектуванні або в підготовці майбутнього робітника транспортної сфери може мати не лише економічні, а й людські наслідки. Саме тому професійна відповідальність сучасного інженера-педагога виходить далеко за межі посадових обов'язків.

Професійна відповідальність, яка передбачає усвідомлення фахівцем наслідків власної діяльності, готовність приймати обґрунтовані рішення та дотримуватися професійних і морально-етичних норм, значною мірою формується в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців. Дослідники підкреслюють, що гуманітарна складова сучасної технічної та педагогічної освіти є необхідною умовою формування відповідального інженерного мислення та розвитку професійної культури майбутніх викладачів інженерних дисциплін. Тому особливого значення набувають академічна доброчесність, етична культура, інформаційна відповідальність та здатність працювати в умовах невизначеності. В епоху цифровізації професійна відповідальність дедалі частіше набуває нового змісту, пов'язаного з питаннями цифрової етики, використання штучного інтелекту, захисту даних та інформаційної безпеки.

Важливу роль у цьому процесі відіграє гуманітаризація технічної освіти. Її сутність полягає не у зменшенні значення фундаментальної технічної підготовки, а в доповненні професійної освіти ціннісними орієнтирами, соціальною відповідальністю та розвитком критичного мислення. Саме гуманітарні дисципліни сприяють формуванню здатності майбутніх інженерів-педагогів аналізувати складні суспільні процеси, усвідомлювати моральні наслідки технічних рішень та працювати в логіці сталого розвитку суспільства. Можна стверджувати, що людиноцентризм сьогодні виступає не додатковим гуманітарним компонентом інженерно-педагогічної освіти, а її фундаментальною ціннісною основою [1].

Цифрова трансформація суспільства, як підкреслює В. Ю. Биков, змінює не лише технології, а й вимоги до особистості фахівця, його відповідальності, культури мислення та готовності діяти в умовах постійних змін та «вимагає злагоджених дій на різних рівнях - від інституційного до національного та глобального» [2, с. 18].

У цьому контексті підготовка сучасного інженера-педагога потребує поєднання технічної компетентності із сформованим світоглядом, критичним мисленням та здатністю усвідомлювати соціальні наслідки власної професійної діяльності. Т. В. Хома доповнює характеристику професійної майстерності фахівця, підкреслюючи важливість морально-етичних якостей поряд з інноваційністю та креативністю [3].

Проблема професійної підготовки інженерів-педагогів досліджувалася багатьма вченими, зокрема Б. Арпентьевим, С. Артюхом, А. Ашеровим, О. Коваленко, М. Лазаревим, В. Г. Хоменком та ін. Аналіз праць показав наявність науково обґрунтованих підходів до розробки загальнонаукових систем змісту професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів. Але незважаючи на значну кількість публікацій, вимагають подальшого дослідження питання, пов'язані з етичною відповідальністю в сучасних умовах. Автоматизація виробництва, системи штучного інтелекту, автономний транспорт, цифрові інженерні рішення створюють нові можливості, але водночас формують нові моральні виклики. Інженер-педагог дедалі частіше опиняється перед

необхідністю ухвалювати рішення, які виходять далеко за межі технічних характеристик проекту або стандартних дидактичних схем. Безпека людини, доступність технологій, екологічна стійкість та відповідальне використання ресурсів стають невід'ємними складовими професійної діяльності сучасного фахівця.

Сьогодні професійна відповідальність інженера-педагога виходить далеко за межі виконання посадових обов'язків. Вона набуває ознак громадянської відповідальності, професійного служіння суспільству та усвідомлення власної ролі у формуванні майбутнього країни. Інженерно-педагогічні рішення в умовах сучасних викликів мають бути не лише технологічно й методично ефективними, а й соціально виваженими, гуманними та безпечними. Так, С. Г. Литвинова наголошує: «сучасне освітнє середовище повинно формувати фахівця, здатного відповідально діяти в умовах невизначеності, швидких змін і технологічних трансформацій» [4]. Ця теза особливо актуальна для інженерно-педагогічної освіти, оскільки професійні рішення майбутніх фахівців дедалі частіше визначатимуть якість життя людей та перспективи розвитку держави. Дослідженню впливу людиноцентричної ідеології на функціонування української держави в умовах цифрової трансформації присвячена робота М. Кравченка [5].

Актуалізація питання професійної діяльності майбутніх інженерів-педагогів розширює традиційні виміри розуміння поняття відповідальності і спонукає до пошуку стратегій посилення відповідальної поведінки і введення дієвих санкцій за її порушення. Традиційне розуміння відповідальності інженера зводилося до виконання службових обов'язків. В американській науково-педагогічній думці оформилися декілька підходів до трактування поняття «професійна відповідальність»: як особистісне утворення, що допомагає ідентифікувати себе з представниками професійної спільноти і відповідно виконувати якісно всі професійні обов'язки; як інституційна норма для певної групи фахівців; як результат дотримання норм і правил етики [6].

Саме тому професійна підготовка майбутніх інженерів-педагогів має базуватися на поєднанні фундаментальних технічних знань із гуманітарними засадами професійної діяльності. Такий фахівець майбутнього - це експерт, здатний не лише створювати технології та навчати інших, а й відповідально оцінювати їхній вплив на людину та суспільство.

Технології самі по собі не роблять суспільство ані кращим, ані безпечнішим. Їхній вплив визначається людьми, які їх створюють та впроваджують в освітній процес. Саме тому інженер-педагог майбутнього - це не лише людина високої професійної майстерності. Це особистість із сформованими моральними орієнтирами, відповідальним ставленням до професії та усвідомленням цінності людського життя. У світі, де технологічні рішення здатні змінювати долі мільйонів людей, відповідальність стає не просто професійною рисою, а світоглядною позицією. Вона проектує майбутнє через підготовку нової генерації технічної еліти. Включення гуманітарних дисциплін до навчального плану сприяє гуманітаризації процесу навчання. Вивчення предметів, таких як філософія, етика, психологія дозволяє студентам розвивати свій світогляд, етичні принципи, аналітичні та рефлексивні здібності. Це допомагає як формуванню широкого кругозору, а й розвитку особистості студента загалом.

Особливого науково-практичного значення людиноцентризм набуває в контексті кризових умов сучасного соціуму. Необхідно враховувати фактори воєнного стану, які деструктивно впливають на функціонування закладів вищої освіти, і застосовувати такі фундаментальні принципи, як безпековість освітнього процесу, використання здоров'язбережувальних технологій, подолання негативних психоемоційних станів, підвищення відповідальності та автономії студента. Такий підхід ставить у центр уваги розвиток особистості кожного студента, його потреб, інтересів та здібностей. Таким чином, людиноцентризм виступає методологічним щитом, який дозволяє зберегти якість освіти та ментальне здоров'я суб'єктів освітнього процесу в екстремальних умовах.

Цілком очевидно, що гуманізація освіти потребує переходу від традиційної моделі викладання, орієнтованої на передачу знань та оцінку результатів, до інноваційної моделі, що базується на активній взаємодії викладача та студента, індивідуальному підході та розвитку різнобічних компетенцій.

Отже, людиноцентризм і професійна відповідальність сьогодні виступають ключовими орієнтирами розвитку сучасної інженерно-педагогічної освіти. Формування гуманітарного світогляду, професійної етики та соціальної відповідальності майбутніх інженерів-педагогів є необхідною умовою підготовки конкурентоспроможних фахівців, здатних ефективно діяти в умовах технологічних змін і суспільних викликів. Саме поєднання технічної компетентності та гуманітарних цінностей, що ґрунтується на триаді координат - «людина-суспільство-держава», визначатиме образ сучасного інженера-педагога і трансформує загальний людиноцентризм у предметний «студентоцентризм» в межах вищої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Г. М. Алексєєва, Н. В. Кравченко, О. В. Антоненко Сучасні підходи до розробки стандартів вищої освіти для спеціальності професійна освіта// Актуальні питання природничо-математичної освіти. 2021. №10 с.88-93
2. Цифрова трансформація відкритих науково-освітніх середовищ: монографія / Ін-т цифровізації освіти НАПН України; [колектив авторів; ред. О. М. Спірін, О. П. Пінчук]. – Київ, 2024. – 308 с. – Присвячено 25-річчю заснування Інституту цифровізації освіти НАПН України
3. Хома Т. В. Формування педагогічної майстерності в майбутніх учителів фізичної культури. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2021. № 75. Т. 3. С. 123–127
4. Литвинова С. Г. Цифрові технології в сучасному освітньому середовищі. Київ: Інститут цифровізації освіти НАПН України, 2024. 126 с.
5. Кравченко М. Людиноцентризм як ідейна основа функціонування України за доби цифрової трансформації // Київський юридичний журнал № 11, 2023. – с. 29-36
6. Подуфалова К. Професійна відповідальність педагога: контексти наукової інтерпретації (американський досвід)//Гуманізація навчально-виховного процесу, № 9, 2022
7. Савіщенко В. Концепція реалізації студентоцентрованого підходу організації освітнього процесу в умовах воєнного стану/ Науковий вісник ДДУ ВС, № 6, 2025

Жеткізгенова Алия Тугелбаевна

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты (Ақтау, Қазақстан)

ЕСЕНОВ УНИВЕРСИТЕТІНДЕ ДУАЛЬДІ ОҚЫТУ – БІЛІМ МЕН ТӘЖІРИБЕНІ ҰШТАСТЫРАТЫН ТИІМДІ ЖҮЙЕ

Аннотация. Мақалада дуальді оқыту жүйесінің жоғары білім беру саласындағы маңызы, оның болашақ мамандарды даярлаудағы рөлі қарастырылады. Теориялық білім мен практикалық тәжірибені ұштастыруға негізделген дуальді оқытудың артықшылықтары талданып, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінде жүзеге асырылып жатқан тәжірибеге бағытталған оқыту жұмыстары баяндалады. Сонымен қатар Филология және спорт факультетінің білім алушыларының білім беру ұйымдары мен түрлі орталықтарда кәсіби тәжірибе жинақтауының тиімділігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: дуальді оқыту, жоғары білім беру, кәсіби даярлық, тәжірибеге бағытталған оқыту, жұмыс беруші, еңбек нарығы, құзыреттілік, студент.

Қазіргі таңда еңбек нарығы жоғары кәсіби құзыреттілігі қалыптасқан, бәсекеге қабілетті мамандарды талап етеді. Білім беру жүйесінің алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі – теориялық білімді тәжірибемен ұштастыра отырып, жұмыс берушілердің сұранысына сай маман даярлау. Осы міндетті жүзеге асырудың тиімді тетіктерінің бірі – дуальді оқыту жүйесі.

Дуальді оқыту – білім алушының оқу орнында алған теориялық білімін нақты жұмыс орнында тәжірибе арқылы бекітуге мүмкіндік беретін кәсіби білім беру формасы. Бұл жүйеде студент оқу уақытының шамамен 30-40 пайызын университетте өткізіп, теориялық білім алады, ал 60-70 пайызын кәсіпорында немесе өндірісте өткізіп, мамандығы бойынша тәжірибе жинақтайды. Мұндай тәсіл білім мен өндіріс арасындағы байланысты нығайтып қана қоймай, болашақ маманның кәсіби қалыптасуына оң әсер етеді.

Дуальді оқытудың негізгі ерекшелігі – жоғары оқу орны, жұмыс беруші және білім алушы арасындағы өзара тығыз байланыс. Университет пен кәсіпорын арасында арнайы келісім жасалып, студент белгілі бір уақыт аралығында жұмыс орнында кәсіби қызмет атқарады. Бұл ретте жұмыс беруші болашақ маманды даярлау үдерісіне тікелей қатысады.

Дуальді оқыту жүйесінің басты артықшылықтарының бірі – тәжірибеге бағдарлануы. Студент аудиторияда алған теориялық білімін сол мезетте іс жүзінде қолданып, кәсіби дағдыларын жетілдіреді. Нәтижесінде оқу барысында алған білімнің өміршеңдігі артып, оның практикалық маңызы күшейеді.

Сонымен қатар бұл жүйе студенттердің еңбек нарығына бейімделуін жеңілдетеді. Жас маман оқуын аяқтаған кезде жұмыс орнының ішкі құрылымымен, еңбек тәртібімен,

құжат айналымымен және кәсіби міндеттерімен толық таныс болады. Мұндай тәжірибе түлектің жұмысқа орналасу мүмкіндігін арттырады.

Дуальді оқытудың тағы бір маңызды артықшылығы – жұмыс берушілердің өздеріне қажетті кадрларды алдын ала даярлауына мүмкіндік беруі. Олар студенттердің кәсіби деңгейін бағалап, қабілетті жастарды болашақ қызметкер ретінде қалыптастырады. Осылайша оқу орны мен жұмыс беруші арасындағы серіктестік екі тарап үшін де тиімді нәтижелер береді.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті білім беру үдерісіне инновациялық тәсілдерді енгізуге ерекше көңіл бөліп келеді. Солардың бірі – дуальді оқыту жүйесі.

Бүгінгі таңда университеттің Филология және спорт факультетінде бірнеше білім беру бағдарламалары бойынша дуальді оқыту табысты жүзеге асырылуда. Атап айтқанда, 6B01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті, 6B02303 – Филология, 6B01703 – Орыс тілі мен әдебиеті, 6B01401 – Дене шынықтыру және спорт, 6B01402 – Дене шынықтыру және бастапқы әскери-технологиялық дайындық, 6B01705 – Шет тілі: екі шет тілі және 6B01706 – Шет тілі ІР білім беру бағдарламаларының білім алушылары дуальді оқыту жүйесімен білім алуда.

Бұл бағыттағы жұмыстар студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға, тәжірибелік білімін арттыруға және еңбек нарығында сұранысқа ие маман ретінде қалыптасуына мүмкіндік беріп отыр.

2025–2026 оқу жылының бірінші семестрінде 6B01401 – Дене шынықтыру және спорт білім беру бағдарламасының студенттері бірқатар мекемелерде дуальді оқыту аясында кәсіби тәжірибеден өтті. Атап айтқанда, «Сөйлеу әлемі» түзете дамыту орталығы, «Результат» тіл дамыту орталығы, Advante.kz жауапкершілігі шектеулі серіктестігі, «Асмет Ұлас» инновациялық мектеп-гимназиясы және «Logo әлем» түзете дамыту орталығында жетекші ретінде қызмет атқарды.

Аталған ұйымдарда білім алушылар балалармен жұмыс жүргізу, ұйымдастырушылық қызмет атқару, түзете-дамыту бағдарламаларын жүзеге асыру, тәрбиелік іс-шараларды жоспарлау және білім беру процесіне қатысу бағыттарында мол тәжірибе жинақтады. Бұл олардың кәсіби шеберлігін арттырып қана қоймай, педагогикалық қызметтің қыр-сырын терең меңгеруіне мүмкіндік берді.

Ал 2025–2026 оқу жылының екінші семестрінде 6B01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының студенттері «Renaissance school» мектептерінде тәжірибеге бағытталған дуальді оқыту жүйесі бойынша қызмет атқарды. Болашақ мұғалімдер оқу сабақтарын жоспарлау, білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау, сыныптан тыс жұмыстар ұйымдастыру және білім беру процесін басқару бағыттарында тәжірибе жинақтады.

Мұндай тәжірибелер студенттердің кәсіби жауапкершілігін арттырып, педагогикалық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар олар болашақ жұмыс ортасымен ерте танысып, мамандыққа бейімделу кезеңінен оқу барысында өтеді.

Қорыта айтқанда, дуальді оқыту жүйесі жоғары білім беру мен еңбек нарығы арасындағы байланысты нығайтатын тиімді механизм болып табылады. Бұл жүйе

теориялық білімнің практикамен ұштасуын қамтамасыз етіп, болашақ мамандардың кәсіби даярлығын жаңа деңгейге көтереді.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінде жүзеге асырылып жатқан дуальді оқыту тәжірибесі білім алушылардың кәсіби құзыреттілігін арттыруға, олардың еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін күшейтуге және жұмысқа орналасу мүмкіндігін жоғарылатуға ықпал етіп отыр. Сондықтан дуальді оқыту жүйесін одан әрі дамыту – сапалы маман даярлаудың маңызды бағыттарының бірі болып қала береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасында жоғары білім мен ғылымды дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы.
2. Дуальді оқыту жүйесін ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана, 2024.

Жеткизгенова А.Т.
Есенов университетінің қауымдастырылған профессоры, филология
ғылымдарының кандидаты
(Ақтау, Қазақстан)

ЕСЕНОВ УНИВЕРСИТЕТІ - БОЛАШАҚ КАПИТАНДАР ОРДАСЫ

Аннотация. Мақалалада Yessenov University жанындағы Теңіз академиясының жаңа оқу ғимаратының ашылуы және оның Қазақстанның теңіз саласы үшін стратегиялық маңызы қарастырылады. Академияның материалдық-техникалық базасы, халықаралық стандарттарға сәйкес жабдықталуы, теңіз көлігі мен логистика саласына қажетті мамандар даярлаудағы рөлі баяндалады. Сонымен қатар жаңа кешеннің Маңғыстау өңірінің көлік-логистикалық әлеуетін арттыруға және Қазақстанның халықаралық көлік дәліздеріндегі орнын нығайтуға қосатын үлесі сараланады.

Кілт сөздер: Теңіз академиясы, теңіз білімі, көлік логистикасы, Транскаспий халықаралық көлік бағыты, теңіз көлігі, кеме жүргізу, халықаралық стандарттар, Yessenov University, Маңғыстау.

Маңғыстау өңірінде еліміздің теңіз және көлік-логистика саласын дамыту жолындағы маңызды оқиға орын алды. Yessenov University жанындағы Теңіз академиясының жаңа оқу ғимаратының салтанатты ашылу рәсімі өтіп, өңірдің ғана емес, бүкіл елдің білім беру кеңістігіндегі айтулы жаңалыққа айналды.

Салтанатты іс-шараға Маңғыстау облысының әкімі Нұрдәулет Қилыбай, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім вице-министрі Талғат Ешенқұлов, мемлекеттік органдардың өкілдері, сала мамандары, профессор-оқытушылар құрамы, студенттер және теңіз саласының ардагерлері қатысты. Ашылу күні 130-дан астам курсант әскери ант қабылдады.

Жаңа нысанның ашылуы Қазақстанның теңіз инфрақұрылымын дамытуға және халықаралық көлік дәліздеріндегі бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған мемлекеттік саясаттың нақты нәтижесі ретінде бағалануда. Әсіресе соңғы жылдары Каспий теңізі арқылы өтетін жүк тасымалы көлемінің артуы және Транскаспий халықаралық көлік бағытының стратегиялық маңызының күшеюі теңіз саласына жоғары білікті мамандар даярлау қажеттілігін айқындай түсті.

Салтанатты жиында сөз сөйлеген облыс әкімі Нұрдәулет Қилыбай жаңа академияның өңір үшін маңызына ерекше тоқталды. Ол Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың көлік-логистика саласын дамытуға, теңіз индустриясын жетілдіруге және осы бағытта кадрлар даярлау мәселесіне ерекше назар аударып отырғанын атап өтті. Облыс басшысының айтуынша, жаңа академияның ашылуы – осы міндеттердің нақты жүзеге асуының көрінісі.

Теңіз академиясының жаңа оқу ғимараты үш қабатты кешеннің жалпы аумағы 4600 шаршы метрді құрайды және бір мезетте 900 білім алушыны қабылдауға мүмкіндік береді. Ғимарат заманауи талаптарға сай жобаланып, оқу аудиториялары, зертханалар, тренажерлық кабинеттер мен арнайы оқу орталықтарымен жабдықталған.

Жаңа академия ғимараты білім алушыларға теориялық білім алып қана қоймай, тәжірибелік машықтарын жетілдіруге қолайлы орта қалыптастырады. Бұл өз кезегінде халықаралық талаптарға сай теңіз мамандарын даярлауға мүмкіндік береді.

Білім беру кеңістігін жаңғырту бағытындағы мұндай бастамалар Қазақстанның жоғары білім беру жүйесіндегі инновациялық өзгерістердің айқын көрінісі болып табылады.

Теңіз академиясының негізгі мақсаты – Транскаспий халықаралық көлік бағытын дамытуға қажетті жоғары білікті кадрларды даярлау. Бүгінде әлемдік сауда жүйесінде теңіз көлігі маңызды орын алады. Сондықтан халықаралық талаптарға жауап бере алатын мамандар даярлау мемлекет үшін стратегиялық міндеттердің бірі саналады.

Осы мақсатта академияда теңіз көлігі, кеме қатынасы, порттық инфрақұрылым, көлік логистикасы және теңіз техникасы салалары бойынша мамандар даярланады. Сонымен қатар қолданбалы ғылыми зерттеулер жүргізуге де ерекше көңіл бөлінген.

Қазіргі таңда академияда 350 студент білім алуда. Оқыту бакалавриаттың алты және магистратураның төрт білім беру бағдарламасы бойынша жүзеге асырылады. Атап айтқанда, кеме жүргізу, кеме энергетикалық қондырғыларын пайдалану, теңіз техникасы мен технологиялары, су көлігін басқару және көлік логистикасы бағыттары бойынша мамандар даярлануда.

Бұл бағдарламалар халықаралық еңбек нарығының сұранысына сәйкес әзірленген және студенттердің теориялық білімін практикалық дағдылармен ұштастыруға негізделген.

Жаңа академияның басты ерекшеліктерінің бірі – оның материалдық-техникалық базасының жоғары деңгейде жабдықталуы.

Академия әлемдегі теңіз мамандарын даярлау ісінде кеңінен қолданылатын заманауи тренажерлік кешендермен қамтамасыз етілген. Атап айтқанда, халықаралық деңгейде танымал Kongsberg компаниясының навигациялық және инженерлік тренажерлері орнатылған. Бұл жүйелер болашақ теңізшілерге кеме басқарудың түрлі жағдайларын модельдеу арқылы кәсіби тәжірибе жинақтауға мүмкіндік береді.

Тренажерлік кешендер нақты теңіз жағдайларын виртуалды түрде қайталап, курсанттардың төтенше жағдайларда дұрыс шешім қабылдау қабілетін қалыптастырады. Мұндай жабдықтар әлемнің жетекші теңіз академияларында қолданылатын технологиялармен бір деңгейде.

Сонымен қатар академия «Сторм» компаниясының арнайы тренажерларымен және International Maritime Organization (IMO) халықаралық стандарттарына сәйкес мультимедиялық оқу модульдерімен жабдықталған. Бұл жүйелер вахталық офицерлерді, капитандарды, механиктерді және теңіз флотының басқа да мамандарын даярлауға арналған.

Халықаралық талаптарға сай материалдық-техникалық база академия түлектерінің әлемдік еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуына жол ашады.

Жаңа кешен құрамында әскери кафедра студенттеріне арналған арнайы инфрақұрылым да қарастырылған. Атап айтқанда, саптық алаң, қарауыл қалашығы және заманауи кедергілер жолағы салынған.

Бұл нысандар әскери кафедра курсанттарының практикалық даярлығын жетілдіруге және олардың әскери қызметке қажетті машықтарын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Академияның ашылу салтанаты барысында 130-дан астам курсант әскери ант қабылдады. Бұл жастардың Отан алдындағы жауапкершілігін арттырып, олардың патриоттық рухын нығайтуға бағытталған маңызды шара болды.

Yessenov University жанындағы Теңіз академиясының жаңа оқу ғимаратының ашылуы – Қазақстандағы теңіз білімін дамыту тарихындағы маңызды белестердің бірі. Бұл жоба теңіз көлігі мен логистика саласына қажетті жоғары білікті мамандар даярлауға, ғылыми-зерттеу жұмыстарын дамытуға және халықаралық білім беру стандарттарын енгізуге кең мүмкіндік береді.

Сонымен қатар жаңа кешен Маңғыстау облысының көлік-логистикалық әлеуетін арттыруға, өңірдің халықаралық ғылыми-білім беру орталығы ретіндегі мәртебесін нығайтуға ықпал етеді. Академия қабырғасында білім алатын болашақ мамандар Қазақстанның теңіз саласының дамуына үлес қосып, ел экономикасының өркендеуіне қызмет ететін болады.

Осылайша, Теңіз академиясының жаңа ғимараты – заманауи білім мен ғылымның, тәжірибе мен технологияның тоғысқан орталығы ретінде Қазақстанның теңіз саласын жаңа деңгейге көтеретін маңызды стратегиялық жоба болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасында жоғары білім мен ғылымды дамыудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы.
2. Қазақстан Республикасының Көлік-логистикалық әлеуетін дамыту жөніндегі мемлекеттік бағдарламалар.
3. International Maritime Organization (IMO) халықаралық стандарттары мен ұсынымдары.
4. Yessenov University ресми материалдары мен баспасөз қызметінің мәліметтері.
5. Теңіз академиясының оқу-әдістемелік және ақпараттық материалдары.

SECTION: PSYCHOLOGY SCIENCE

УДК 159.9.072/075+159.91

Новицький Юрій Володимирович
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»
(Київ, Україна)

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Анотація. Розглянуті і проаналізовані зв'язки компонентів темпераменту з різними ступенями інтелектуальної активності у студентів технічного університету. Показані деякі відмінності в кореляційних відносинах по групах серед юнаків та дівчат. Визначена відсутність впливу темпераменту на рівень інтелектуальної активності студентів.

Ключові слова: інтелектуальна активність, ерґічність інтелектуальна, інтелектуальна пластичність, інтелектуальна швидкість, компоненти темпераменту.

Novitskiy Yuriy
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"
(Kyiv, Ukraine)

FEATURES OF INTELLECTUAL ACTIVITY OF TECHNICAL UNIVERSITY STUDENTS

Abstraction. The connections of the components of temperament with different degrees of intellectual activity in students of the technical university were considered and analyzed. Some differences in correlational relations by groups among boys and girls are shown. The lack of influence of temperament on the level of intellectual activity of students was determined.

Key words: intellectual activity, intellectual vigor, intellectual plasticity, intellectual speed, components of temperament.

Потреба суспільства в підготовці спеціалістів любого профіля задовольняється через систему освітньої парадигми, в центрі якої знаходяться три головних компоненти – індивідуальність суб'єкта освітнього процесу, педагог та освітні технології обраної сфери підготовки. В процесі набуття професійних знань та досвіду відмічаються особистісні відмінності в динаміці прийняття рішень та їх реалізації, проявах креативності, гнучкості мислення і т. п. [1, с. 146].

Визначаючи перспективи розвитку освіти в еру динамізації цифрових трансформацій варто зауважити, що існують як можливості, що здатні вплинути на якісні

складові освітнього процесу та забезпечити оптимізацію структури навчання у ЗВО, так і виклики, що стоять перед учасниками освітніх систем і вимагають актуалізації процесів розвитку нових особистісних компетенцій та навичок використання прогресивних технологій, які дедалі займають все більшу частку у структурі організації навчання студентів. Відтак, сьогоденні тенденції значно змінюють механізми та форми здобуття знань, а тому вимагають перманентних досліджень задля відокремлення характерних закономірностей та перспектив розвитку освіти в умовах цифрових трансформацій [2, с. 392]. І значною мірою на це об'єктивно впливають особистісні характеристики суб'єктів освітнього процесу.

При цьому фахівцями гендерної психології відмічається відсутність суттєвих статевих відмінностей в проявах пам'яті, інтелекту, творчості, аналітичних здібностей та особистісних якостей з визначенням такого факту як соціокультурної категорії [3, с. 6-8].

Виникає закономірне питання про внутрішні і зовнішні чинники відмінностей в реалізації індивідуального потенціалу майбутніх фахівців в рамках парадигми освітнього процесу.

Подібні відмінності неминучі і в деяких експериментальних дослідженнях вони обґрунтовуються не тільки зовнішніми факторами – соціумом, вихованням, освіченістю, але і внутрішніми – проявами індивідуальності особистості [4, с. 127; 5, с.48].

В попередніх дослідженнях автора була показана відсутність статистичних відмінностей в проявах інтелектуальної працездатності (ергічності) на основі статевих відмінностей серед студентів. Це пояснювалось спільною освітянською парадигмою технічного університету [6, с. 98.]. Але репрезентативне доповнення експериментальної бази протягом останніх років виявило деякі зміни в проявах інтелектуальної сфери студентів технічного університету

Тому **метою дослідження** було визначення особливостей в проявах інтелектуальної сфери серед студентів технічного університету.

Організація дослідження. Для визначення особливостей прояву загальної інтелектуальної активності проводилось, анонімне анкетування студентів 17-23 років за методикою В.М. Русалова. [7.]. Доповнювались отримані результати визначенням прояву компонентів темпераменту на тих же студентах за методикою Яна Стріляу [8]. Перша методика дала змогу визначити силу та витривалість (ергічність), пластичність, швидкість та емоційну чутливість в інтелектуальних проявах. Їх сумарні значення визначали загальну інтелектуальну активність. Методика Я. Стріляу визначила силу процесів збудження, гальмування та рухливості нервових процесів.

Отримані відповіді ранжувались за бальною шкалою у відповідності до вказаних методик і загальні результати оброблялись за допомогою пакета електронних програм STATISTIKA. Для коректності подальшої математичної обробки результати анкетування спочатку аналізувались на предмет відповідності закону нормальності розподілу (табл. 1).

Таблиця 1.

Статистичні показники нормальності розподілу вибірки загальної інтелектуальної активності серед студентів

	N спост.	Середнє	Мінімум	Максимум	Стд. відх. δ	Асиметрія	Ексцес
Юнаки	267	97,21348	62,00000	129,000	12,17492	0,159082	0,234427
Дівчата	209	95,10526	66,00000	138,000	12,28697	0,099386	0,263001

За показниками асиметрії та ексцесу отримані дані свідчать про незначний характер відхилень від нормальності розподілу. Це дало змогу розділити студентів за отриманими значеннями загальної інтелектуальної активності на 4 групи у відповідності: $X_{сер.} - 2\delta$; $X_{сер.} - 1\delta$; $X_{сер.} + 1\delta$; $X_{сер.} + 2\delta$ як серед юнаків, так і серед дівчат.

При цьому в якості характерних відмінностей інтелектуальних проявів треба зазначити статистичну різницю по загальній інтелектуальній активності та за її компонентами (табл. 2).

Таблиця 2.

Порівняльні показники статевих відмінностей в проявах компонентів інтелектуальної активності

	Ергічність Інтелект.	Пластичність Інтелект.	Швидкість Інтелект.	Емоційність Інтелект.	Загальна активність
t-крит. Студента	2,3 ($P < 0,05$)	0,0 ($P > 0,05$)	2,2 ($P < 0,05$)	5,5 ($P < 0,001$)	1,9 ($P > 0,05$)
Юнаки ($n=X_{сер.}$)	33,86	29,86	33,47	29,25	97,21
Дівчата ($X_{сер.}$)	32,73	29,87	32,39	32,27	95,10

Через те, що опитувальник В.М.Русалова спрямований на самооцінку поведінкових, оціночних, темпераментальних проявів, що розкривають характер, звички, вподобання, прагнення в інтелектуальній, психомоторній, комунікативній та емоційній сферах життєдіяльності, він може відбивати гендерні особливості індивідуума. Тому були проаналізовані зв'язки саме компонентів темпераменту по виділених групах студентів з наростаючими показниками загальної інтелектуальної активності серед юнаків та дівчат (рис.1).

Рис. 1. Зв'язок компонентів темпераменту з загальною інтелектуальною активністю по групах студентів.

За результатами проведеного аналізу видно чітку тенденцію до зменшення залежності загальної інтелектуальної активності від темпераменту особистості в процесі інтенсифікації інтелектуальних проявів. Для більш детального розгляду цього явища кореляційний аналіз зв'язків темпераменту було проведено по компонентах інтелектуальної активності: ергічності (витривалості), пластичності та швидкості інтелектуальних процесів (рис.2, 3).

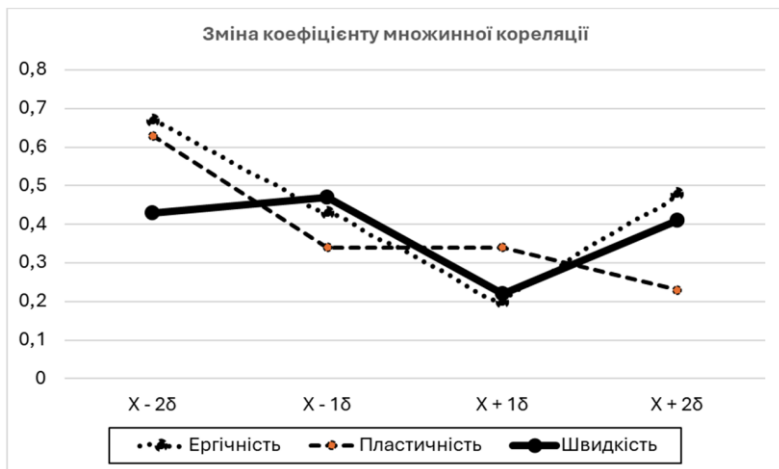

Рис. 2. Зміна множинних зв'язків компонентів темпераменту з процесом активізації інтелектуальних проявів серед юнаків.

Спостерігається чітке зменшення впливу компонентів темпераменту в процесі активізації загальної інтелектуальної активності по таких її складових як інтелектуальна пластичність та ергічність. При цьому швидкість в інтелектуальних процесах не проявляє суттєвих зв'язків з темпераментом, і їх значення коливаються за шкалою Чеддока в межах від помірних до слабких.

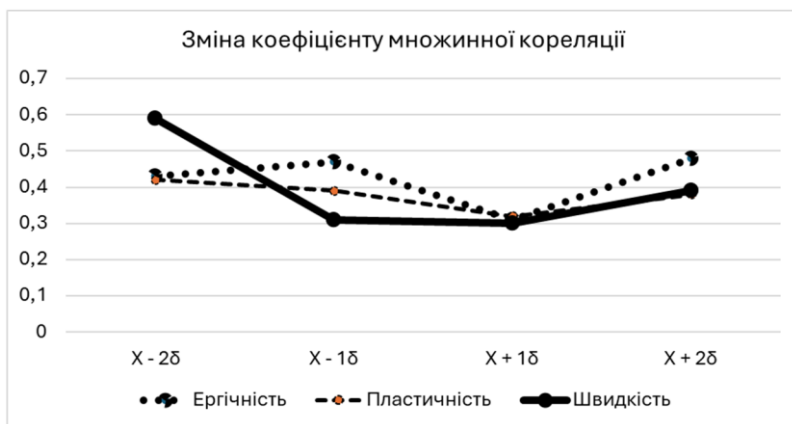

Рис. 3. Зміна множинних зав'язків компонентів темпераменту з процесом активізації інтелектуальних проявів серед дівчат.

Серед дівчат зі збільшенням інтелектуальної активності спостерігається падіння зв'язків темпераменту зі швидкістю інтелектуальних проявів з помітних до помірних. А по ергічності і пластичності такі зв'язки знаходяться в межах помірних значень і майже не змінюються.

Висновки:

1. Математична обробка результатів визначила статистично достовірні відмінності між юнаками та дівчатами по витривалості і швидкості інтелектуальних процесів з перевагою у юнаків та по емоційній чутливості до інтелектуальної сфери з перевагою дівчат.

2. По загальній інтелектуальній активності та інтелектуальній пластичності достовірних відмінностей не виявлено.

3. Дані результати підтверджують соціокультурні джерела формування інтелектуальних проявів з визначенням інтелекту як сукупності якісних проявів особистості, що забезпечує стратегію свого існування на основі інтеграції індивідуальних якостей.

Хоча компоненти темпераменту – збудження, гальмування, рухливість нервових процесів та врівноваженість впливають на прояви працездатності в різних сферах життєдіяльності, рівень інтелекту не може формувати дискримінаційні відносини біологічного характеру. Інтелект не обумовлюється темпераментом як вродженою біологічною основою особистості, а забезпечується комплексом якісних характеристик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Новицкий Ю. В., Гаврилова Н. М., Руденко Г. А. Гендерные особенности проявлений интеллектуальной работоспособности студентов технического вуза / Актуальные научные исследования в современном мире: XXXIII Междунар. научн. конф., 26-27 января 2018 г., Переяслав-Хмельницкий. // Сб. научных трудов - Переяслав-Хмельницкий, 2018. - Вып. 1(33), ч. 8 – С. 146.
2. Крамаренко І. С., Фонарюк О. В., Зацерківна М. О. Цифровізація освіти – нові виклики та перспективи розвитку. Перспективи та інновації науки. 2022. № 2 (7). С. 392 [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-2\(7\)](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-2(7))
3. Шевченко Л.А. Гендерная психология: учебное пособие / Л.А.Шевченко. – Харьков: ООО «МИТ», 2004. – С. 6-8.
4. Новицький Ю.В. Спряженість психічних властивостей в проявах комунікативності / Ю. В. Новицький // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – 2016. – Том 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. - Вип. 44. – С. 127.
5. Новицкий Ю.В. Гендерные особенности проявления динамических характеристик пластичности нервных процессов / Сучасні тенденції розвитку української науки: Всеукраїнська наук. конф., 16-17 червня 2017 р., Переяслав-Хмельницький // Матеріали наукової конференції – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Вип. 4 - С. 48.
6. Новицкий Ю.В., Дьякова О. В. Гендерные зависимости интеллектуальной работоспособности от проявлений темперамента / Актуальные научные исследования в современном мире: XIII Междунар. научн. конф., 26-27 марта 2017 г., Переяслав-Хмельницкий. // Сб. научных трудов – Переяслав-Хмельницкий, 2017. – Вып. 3(23), ч. 7 - С. 98.
7. Тест на темперамент (Опитувач формально-динамічних властивостей індивідуальності (ОФДСІ) В.М. Русалова <https://psymag.info/tests/test-na-temperament-opituvach-formalno-dinamichnih-vlastivostey-individualnosti-ofdsi-v-m-rusalova-1674323775/>
8. Методика діагностики темпераменту Яна Стріляу <https://psymag.info/tests/metodika-diaagnostiki-temperamentu-yana-strilyau-1674949774/>

SECTION: INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Jafarov Nizami Duman oglu

Associate Professor

Baku Engineering University Azerbaijan

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0667-8819>

(Baku, Azerbaijan),

Murtuzayev Cavidan Sabit oglu

Master's student

Sumgait State University

(Sumgait, Azerbaijan)

ARCHITECTURE OF A SIMPLE ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED TEXT ANALYSIS SYSTEM AND AN OPTIMIZED CLASSIFICATION MODEL

Abstract. *This paper presents an artificial intelligence-based text analysis system and an optimized classification model for efficient processing of unstructured textual data. The study investigates preprocessing methods, TF-IDF-based feature extraction, and machine learning classification algorithms including Naive Bayes and Logistic Regression. To improve model performance, Chi-Square feature selection, L2 regularization, and K-fold cross-validation techniques are applied. Experimental results demonstrate that the optimized model achieves 93% classification accuracy while maintaining low computational complexity. The proposed approach can be effectively applied in real-time and resource-constrained environments.*

Keywords: *Artificial Intelligence, Natural Language Processing, Machine Learning, TF-IDF, Text Classification, Logistic Regression.*

1. Introduction

The rapid growth of digital technologies has led to an exponential increase in unstructured textual data generated from social media, online news systems, electronic documents, and cloud-based communication platforms. Manual analysis of such large-scale textual information is both time-consuming and inefficient. Consequently, artificial intelligence (AI) and natural language processing (NLP) technologies have become essential tools for automated text analysis and classification [1].

Natural Language Processing enables computers to interpret, process, and analyze human language using computational methods [2]. NLP applications include spam filtering, sentiment analysis, machine translation, intelligent search systems, and document classification. Recent developments in machine learning have significantly improved the performance of NLP systems [3].

Although deep learning approaches provide highly accurate results, they often require expensive computational infrastructure and large-scale datasets [4]. Therefore, optimized classical machine learning methods remain highly valuable in practical systems where computational efficiency and low resource consumption are important requirements.

The primary objective of this research is to develop an optimized text analysis architecture capable of achieving high classification accuracy without relying on computationally intensive deep neural networks.

2. Literature Review

Text classification has been extensively studied in information retrieval and machine learning research. Manning et al. [1] introduced the theoretical foundations of information retrieval systems and vector space representations for text processing. Jurafsky and Martin [2] provided comprehensive explanations of statistical and neural language processing methods.

Naive Bayes classifiers are among the earliest probabilistic models used for text categorization due to their computational simplicity and fast execution speed [5]. Logistic Regression has also demonstrated strong performance in text classification tasks because of its robust probabilistic interpretation and capability to model feature relationships more effectively [6].

Recent studies have focused on transformer-based deep learning architectures such as BERT and GPT models [7]. While these methods achieve state-of-the-art performance, they require substantial computational resources and memory capacity. Consequently, optimized classical approaches continue to be practical alternatives for resource-limited environments [8].

Several researchers have demonstrated that feature engineering methods such as TF-IDF and N-gram extraction significantly improve classification performance when combined with machine learning algorithms [9]. Furthermore, feature selection methods like Chi-Square testing and regularization techniques help reduce overfitting and improve generalization capability [10].

3. General Architecture of the Proposed System

The proposed system employs a modular architecture consisting of several interconnected layers:

1. Data Acquisition Layer
2. Text Preprocessing Layer
3. Feature Extraction Layer
4. Classification Layer
5. Evaluation and Optimization Layer

The modular design allows independent optimization and scalability of each component.

3.1 Data Acquisition

Textual data are collected from multiple heterogeneous sources including news portals, social media platforms, online reviews, and digital archives. Since raw textual data usually

contain noise and inconsistencies, preprocessing becomes a critical step in the analysis pipeline.

3.2 Text Preprocessing

The preprocessing stage includes:

- Tokenization
- Lowercasing
- Stop-word removal
- Stemming
- Lemmatization
- Punctuation elimination

These techniques reduce dimensionality and improve model efficiency [2].

3.3 Feature Engineering

Feature extraction transforms textual information into numerical vectors suitable for machine learning algorithms. In this research, TF-IDF and N-gram methodologies are applied to capture semantic and contextual information from documents [1].

4. Mathematical Model and Feature Extraction

4.1 TF-IDF Representation

The Term Frequency–Inverse Document Frequency (TF-IDF) method is used to determine the importance of terms within documents [1].

The Term Frequency–Inverse Document Frequency (TF-IDF) method is used to determine the importance of terms within documents [1].

The term frequency is calculated as:

$$TF(t, d) = \frac{f_{t,d}}{\sum_k f_{k,d}}$$

The inverse document frequency is defined as:

$$IDF(t) = \log \frac{N}{n_t}$$

The final TF-IDF representation becomes:

$$TFIDF(t, d) = TF(t, d) \times IDF(t)$$

This approach increases the weight of informative but relatively rare terms across the corpus.

4.2 Optimized Logistic Regression Model

Logistic Regression is widely used for binary text classification tasks [6]. The sigmoid probability function is represented as:

$$P(y = 1 | X) = \frac{1}{1 + e^z}$$

where:

$$z = \beta_0 + \sum_i \beta_i x_i$$

To reduce overfitting and improve generalization performance, L2 regularization is integrated into the objective function:

$$J(\beta) = -\frac{1}{m} \sum [y_i \log(h_\beta(x_i)) + (1 - y_i) \log(1 - h_\beta(x_i))] + \lambda \|\beta\|^2$$

Here, λ represents the regularization coefficient controlling model complexity.

The optimization process is performed using Gradient Descent:

$$\beta_{new} = \beta_{old} - \eta \nabla J(\beta)$$

This optimized formulation improves classification stability and minimizes overfitting risks [10].

5. Classification Algorithms

5.1 Naive Bayes Classifier

Naive Bayes is a probabilistic classification method derived from Bayes' theorem [5]:

$$P(C | X) \propto P(C) \prod_{i=1}^n P(x_i | C)$$

The model assumes independence between features and is computationally efficient for large-scale textual datasets.

Advantages

- Fast execution speed
- Low computational cost
- Effective for small datasets

Limitations

- Strong independence assumptions
- Limited contextual understanding

5.2 Logistic Regression

Logistic Regression models relationships between features and class probabilities more effectively than Naive Bayes [6].

Advantages

- High interpretability
- Better probabilistic modeling
- Improved classification accuracy

Limitations

- Higher computational complexity
- Sensitivity to feature scaling

6. Experimental Results and Analysis

Experiments were conducted on multiple textual datasets with varying vocabulary distributions. The models were evaluated using Accuracy, Precision, Recall, and F1-Score metrics.

Model	Accuracy	Precision	Recall	F1-Score
Naive Bayes	84%	0.82	0.83	0.82
Logistic Regression	89%	0.88	0.87	0.87
Optimized Model	93%	0.92	0.91	0.91

The optimized model achieved the highest overall performance due to:

- Chi-Square feature selection
- L2 regularization
- Hyperparameter optimization
- K-fold cross-validation

The application of K=5 cross-validation demonstrated strong generalization capability and minimized overfitting risks [10].

7. Discussion

The results indicate that preprocessing quality and feature engineering significantly influence NLP system performance. Although transformer-based deep learning architectures dominate current NLP research, optimized classical machine learning methods remain highly effective in practical applications with limited computational resources.

The proposed architecture provides several advantages:

- Reduced computational requirements
- Faster training and inference
- Lower memory consumption
- Suitability for real-time applications

These characteristics make the system appropriate for embedded devices and real-time document analysis systems.

8. Conclusion

This paper presented an optimized artificial intelligence-based text analysis system for efficient document classification. The proposed architecture combines preprocessing techniques, TF-IDF feature extraction, Chi-Square feature selection, and regularized Logistic Regression optimization.

Experimental results demonstrated that optimized classical machine learning algorithms can achieve high classification performance without relying on computationally expensive deep learning architectures. The proposed model achieved 93% classification accuracy while maintaining low computational complexity.

Future work may include transformer-based embedding integration, multilingual NLP support, and hybrid machine learning architectures for real-time text analysis systems.

REFERENCES

1. Manning C., Raghavan P., Schütze H. *Introduction to Information Retrieval*. Cambridge University Press, 2008.
2. Jurafsky D., Martin J. *Speech and Language Processing*. Pearson, 2023.
3. Mitchell T. *Machine Learning*. McGraw-Hill, 1997.
4. Russell S., Norvig P. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. Pearson, 2021.
5. Bird S., Klein E., Loper E. *Natural Language Processing with Python*. O'Reilly Media, 2009.
6. Géron A. *Hands-On Machine Learning with Scikit-Learn, Keras and TensorFlow*. O'Reilly Media, 2022.

7. Devlin J. et al. "BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding." *Proceedings of NAACL-HLT*, 2019.
8. Goodfellow I., Bengio Y., Courville A. *Deep Learning*. MIT Press, 2016.
9. Zhang Y., Wallace B. "A Sensitivity Analysis of Convolutional Neural Networks for Sentence Classification." *arXiv preprint arXiv:1510.03820*, 2015.
10. Pedregosa F. et al. "Scikit-learn: Machine Learning in Python." *Journal of Machine Learning Research*, Vol. 12, 2011, pp. 2825–2830.

SECTION: TECHNICAL SCIENCE. TRANSPORT

Әлімғожа Н. Н.

Полиграфия мамандығы, 1 курс студентті, өнер факультеті дизайн кафедрасы,
Ғылымы жетекші: Ибраева Ж. Е., х.ғ.к., доцент
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)

ОРАМАНЫҢ МУЛЬТИСЕНСОРЛЫҚ ДИЗАЙНЫНЫҢ ӨНІМДІ ҚАБЫЛДАУҒА ӘСЕРІ

Аңдатпа. Ораманың мультисенсорлық дизайнның тұтынушы тарапынан өнімді қабылдау үдерісіне ықпалын зерттеу барысында орау элементтерінің әртүрлі сенсорлық арналар арқылы әсер ету ерекшеліктері – визуалды (түс, форма, графикалық шешімдер), тактильдік (текстура, материал), аудиалды және иіс сезімдік компоненттерінің тұтынушы эмоциясына, өнім сапасын когнитивтік бағалауына және сатып алу ниетіне әсер ету механизмдері қарастырылады. Теориялық негіздер мен эмпирикалық зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, мультисенсорлық дизайнның тұтынушылық тәжірибені жетілдіруге, брендке деген сенімді қалыптастыруда және нарықтағы бәсекелік артықшылықты арттыруда маңызды рөл атқаратыны айқындалды. Зерттеу қорытындылары орау дизайнның әзірлеуде сенсорлық интеграцияны стратегиялық құрал ретінде пайдаланудың маңыздылығын негіздеуі отырып, маркетингтік коммуникация тиімділігін күшейтуге бағытталған ұсыныстар ұсынылады.

Кілт сөздер. Мультисенсорлық дизайн, орау дизайны, сенсорлық қабылдау, тұтынушылық мінез-құлық, визуалды коммуникация, тактильдік қасиеттер, бренд имиджі, сатып алу шешімі, маркетингтік стратегия.

Аннотация. В ходе исследования влияния мультисенсорного дизайна упаковки на восприятие продукта потребителем рассматриваются механизмы воздействия элементов упаковки через различные сенсорные каналы – визуальные (цвет, форма, графические решения), тактильные (текстура, материал), слуховые и обонятельные – на потребительские эмоции, когнитивную оценку качества продукта и намерение покупки. На основе теоретических основ и результатов эмпирического исследования определено, что мультисенсорный дизайн играет важную роль в улучшении потребительского опыта, укреплении доверия к бренду и повышении конкурентоспособности на рынке. Результаты исследования обосновывают важность использования сенсорной интеграции как стратегического инструмента при разработке дизайна упаковки и дают рекомендации, направленные на повышение эффективности маркетинговой коммуникации.

Ключевые слова: мультисенсорный дизайн, дизайн упаковки, сенсорное восприятие, потребительское поведение, визуальная коммуникация, тактильные свойства, имидж бренда, решение о покупке, маркетинговая стратегия.

Annotation. This study examines the impact of multisensory packaging design on consumer product perception. It examines the mechanisms by which packaging elements influence consumer emotions, cognitive assessments of product quality, and purchase intentions through various sensory channels visual (color, shape, graphic design), tactile (texture, material), auditory, and olfactory. These influences impact consumer emotions, cognitive assessments of product quality, and purchase intentions. Based on theoretical foundations and empirical research findings, it is determined that multisensory design plays a significant role in enhancing consumer experience, building brand trust, and enhancing market competitiveness. The study's findings substantiate the importance of using sensory integration as a strategic tool in packaging design and provide recommendations for improving the effectiveness of marketing communications.

Keywords: multisensory design, packaging design, sensory perception, consumer behavior, visual communication, tactile properties, brand image, purchase decision, marketing strategy.

Кіріспе. Нарықтағы бәсекенің күшеюі өндірушілерді тұтынушы назарын тиімді тартуға, өнімнің құндылығын арттыруға және брендке деген лоялдылықты қалыптастыруға бағытталған жаңа тәсілдерді іздеуге итермелеуде. Солардың бірі – ораманың мультисенсорлық дизайны, яғни тұтынушының бірнеше сезім мүшелеріне бір мезетте әсер етуді көздейтін кешенді дизайн шешімдері. Дәстүрлі түрде орау өнімді қорғау және тасымалдау қызметін атқарса, қазіргі маркетингтік ортада ол коммуникациялық құралға айналып, тұтынушының алғашқы әсерін қалыптастыратын маңызды фактор ретінде қарастырылады. Зерттеулерде көрсететіндей, визуалды бейнелер, түстік палитра, формалық ерекшеліктер, текстура мен материал, дыбыстық және иіс сезімдік сигналдар тұтынушының эмоциялық реакциясына, өнім сапасына қатысты когнитивтік бағасына және сатып алу шешіміне тікелей әсер етеді. Мультисенсорлық дизайн тұтынушылық тәжірибені байыта отырып, өнімді есте сақтауды жеңілдетеді, брендті дифференциациялауға ықпал етеді және бәсекелестік артықшылық қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, орау дизайны маркетингтік коммуникация жүйесінің стратегиялық элементі ретінде маңызға ие болуда, ораманың мультисенсорлық дизайнының өнімді қабылдауға әсер ету ерекшеліктері теориялық және эмпирикалық деректер негізінде талданады. Зерттеудің өзектілігі тұтынушы мінез-құлқының сезімдік факторлар арқылы басқарылуының артып отырған маңызымен және отандық нарықта бұл бағыттың жеткілікті деңгейде зерттелмегендігімен айқындалады.

Зерттеу объектісі: Тұтынушылардың өнімді орама арқылы қабылдау үдерісі және оған әсер ететін мультисенсорлық дизайн элементтері.

Зерттеу пәні: Ораманың мультисенсорлық дизайнының (түсі, формасы, текстурасы, материалы, дыбысы, иісі) тұтынушының өнім туралы пікіріне, эмоциялық реакциясына және сатып алу шешіміне ықпалы.

Жобаның мақсаты: Мультисенсорлық дизайн элементтерінің тұтынушылық қабылдауды қалыптастырудағы рөлін анықтау және оларды маркетингтік коммуникацияда тиімді қолдану бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар ұсыну.

Зерттеу гипотезасы: Ораманың мультисенсорлық дизайны тұтынушылардың өнімді сапалырақ және тартымдырақ деп қабылдауына, брендке деген сенімінің қалыптасуына және сатып алу ықтималдығының артуына тікелей әсер етеді. Яғни, сенсорлық элементтері жоғары деңгейде қолданылған орама тұтынушы таңдауы мен шешім қабылдау процесінде маңызды рөл атқарады.

Ораманың мультисенсорлық дизайны өнімді қабылдауға әсер ететін маңызды маркетингтік тетік ретінде сенсорлық маркетинг теориясымен тығыз байланысты. Бұл бағыттың ғылыми негізін қалаушылардың бірі А. Кришна (Aradhna Krishna) мультисенсорлық әсер тұтынушы мінез-құлқын когнитивтік деңгейде ғана емес, сонымен қатар бейсаналық деңгейде де реттейтінін атап өтеді [1]. Оның пікірінше, сезім мүшелері арқылы алынған ақпарат эмоционалдық реакция қалыптастырып, бренспен ассоциациялардың орнығуына ықпал етеді, сондықтан орау дизайнында сенсорлық интеграцияны жүйелі қолдану тұтынушы шешімін басқарудың тиімді жолы болып табылады. Визуалды компоненттер ораманың қабылдануында жетекші рөл атқарады. Түстердің психологиялық әсерін зерттеген Ф. Халлер мен Л. Мехрави тұтынушылар өнімді көбіне түстік сигналдар негізінде бағалайтынын дәлелдеген. Мысалы, жылы түстер (қызыл, сары) энергия мен дәм қарқындылығын ассоциацияласа, салқын түстер (көк, жасыл) табиғилық пен сергітуді білдіреді. Ораманың формасы мен графикалық шешімдері де тұтынушының визуалды назарын тартып қана қоймай, өнім сапасына қатысты күтулерін қалыптастырады. К. Шмитт (Bernd Schmitt) тәжірибелік маркетинг теориясында визуалды дизайн бренд тәжірибесінің алғашқы деңгейін құрайтынын және тұтынушы қызығушылығының негізгі қозғаушысы екенін көрсетеді [2]. Тактильдік сезімдерге негізделген зерттеулер де мультисенсорлық дизайн маңыздылығын растайды. Ж. Пек және Т. Чилдерс (Peck & Childers) материал фактурасы мен салмақ сипаты өнімнің сапалылығын бағалауда шешуші рөл атқаратынын дәлелдеген [3]. Қолға жағымды, жұмсақ немесе табиғи текстура тұтынушыда сенімділік сезімін тудырып, өнімнің premium категорияға жататыны туралы әсер қалыптастырады. Керісінше, арзандау материалдар немесе тегіс пластик беті сапасыздық ассоциациясын туғызуы мүмкін. Осыған байланысты зерттеушілер орау материалын таңдау маркетингтік стратегияның құрамдас бөлігі болуы тиіс деп есептейді. Дыбыстық және иіс сезімдік сигналдардың ықпалы да назардан тыс қалмайды. Дыбыстық әсер бойынша жүргізілген зерттеулерде ораманы ашу кезінде шыққан дыбыстың «қанағаттану» сезімін тудыруы тұтынушының өнімге деген эмоционалдық қатынасын күшейтетіні анықталған. Мысалы, газдалған сусын қақпағының ашылғандағы тән дыбысы жаңалық пен сергітудің символдық белгісі ретінде қабылданады. Иіс сезімі бойынша Л. Желлини мен П. Девис (Zellner & Davis) хош иістің өнім дәмін қабылдауды өзгерте алатынын және тұтынушыда жағымды эмоциялық фон қалыптастыратынын анықтаған. Бұл факторлар орама тек ақпарат жеткізуші құрал емес, тұтынушылық тәжірибені белсенді қалыптастырушы элемент екенін дәлелдейді. Брендинг саласындағы зерттеулер ораудың мультисенсорлық дизайны бренд имиджін нығайтып, оны бәсекелестерден айқын ажыратуға мүмкіндік беретінін көрсетеді.

Ундервуд пен Клайн (Underwood & Klein) ораманы бренд пен тұтынушы арасындағы «үнсіз жарнама» деп сипаттай отырып, оның идентификациялық және эмоционалдық байланыс қалыптастырудағы рөлін атап өтеді. Тұтынушы ораманың сенсорлық қасиеттерін қайта қайталанатын тәжірибе ретінде қабылдаған жағдайда, брендке деген сенім мен лоялдылық артады, ғылыми еңбектерге сүйене отырып, ораманың мультисенсорлық дизайны сенсорлық сигналдардың үйлесімді интеграциясы арқылы тұтынушының өнімге деген когнитивтік, эмоциялық және мінез-құлықтық реакцияларын қалыптастыратыны анықталды. Бұл факторлар маркетингтік стратегияларды әзірлеуде, брендті нарықта тиімді позициялауда және тұтынушылық тәжірибені жақсартуда маңызды рөл атқарады. Бүгінгі таңда нарықта тауар түрі көп, ал тұтынушы назарын аудару оңай емес. Сол себепті компаниялар өнімнің тек сапасына ғана емес, оның орамасына да ерекше мән береді [4]. Орама – бұл тек тауарды қорғап тұратын қап қана емес, ол тұтынушының өнім жайлы алғашқы әсерін қалыптастыратын маңызды құрал. Мультисенсорлық дизайн дегеніміз – ораманың адамға бірнеше сезім мүшесі арқылы әсер етуі. Яғни орама тек көзге әдемі көрініп қана қоймай, қолмен ұсталғанда жағымды сезім тудырып, ашқанда ерекше дыбыс шығарып немесе жағымды иіс беруі мүмкін. Осындай бірнеше әсер бірге жұмыс істегенде, тұтынушы өнімді жақсырақ қабылдайды. Мысалы:

- жарқын түстер көзді тартады;
- қалың, жұмсақ немесе текстуралы материал сапалы өнім әсерін береді;
- ораманы ашқандағы "шарт" еткен дыбыс қанағат сезімін тудырады;
- жеңіл хош иіс өнімнің балғын немесе табиғи екенін еске салады.

Зерттеулер нәтижесі көрсеткендей, сенсорлық элементтерді жақсы үйлестірген орама тұтынушының өнімге деген сенімін арттырады, оны сапалырақ деп қабылдауға көмектеседі және сатып алу ықтималдығын көбейтеді. Яғни адам көбіне өнімді оның орамасына қарап бағалайды.

Сондықтан мультисенсорлық дизайн қазіргі маркетингте өте маңызды. Ол брендті есте сақтауға, бәсекелестерден ерекшелуге және тұтынушымен эмоционалдық байланыс орнатуға көмектеседі. Қарапайым тілмен айтқанда: орама қандай әсер қалдырса, тұтынушының өнім жайлы пікірі де сондай болады [10].

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысымда ораманың мультисенсорлық дизайнының өнімді қабылдауға әсерін анықтау мақсатында ғылыми тұрғыдан негізделген кешенді зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу әдістерін таңдауда жұмыстың мақсаты, зерттелетін объектінің ерекшелігі, тұтынушы мінез-құлқының психологиялық және сезімдік аспектілері ескерілді. Мультисенсорлық әсерлерді зерттеу тек визуалды бақылаумен шектелмейтіндіктен, теориялық және эмпирикалық әдістердің үйлесімді қолданылуы маңызды болды. Бұл әдістер зерттеу барысында алынған мәліметтердің сенімділігі мен ғылыми негізділігін қамтамасыз етуге бағытталды. Зерттеу ең алдымен теориялық негіздерді талдаудан басталды, себебі мультисенсорлық дизайн туралы түсінік, оның құрылымы мен элементтері ғылыми әдебиеттерге сүйенбей толық ашылмайды. Осы мақсатта әдебиеттерге шолу әдісі кеңінен қолданылды. Бұл кезеңде сенсорлық маркетинг, орама дизайны, тұтынушылық қабылдау психологиясы, бренд имиджі және визуалды коммуникацияға қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың

еңбектері талданды. Әдебиеттерді талдау мультисенсорлық дизайн ұғымының ғылыми тұрғыдан қалыптасуына, негізгі бағыттарын айқындауға мүмкіндік берді. Ғалымдар еңбектерін салыстыру арқылы зерттеу объектісіне қатысты түрлі көзқарастар анықталып, олардың өзара айырмашылықтары мен ұқсастықтары жүйеленді [6]. Теориялық әдістердің тағы бір маңызды бөлігі ретінде салыстырмалы талдау қолданылды. Бұл әдіс әртүрлі зерттеулерде ораманың түсі, формасы, материалдық сезімі, дыбыстық және иістік элементтері тұтынушы қабылдауына қалай әсер ететіні туралы мәліметтерді салыстыруға мүмкіндік берді. Салыстырмалы талдау арқасында мультисенсорлық дизайн компоненттерінің әрқайсысы жеке және кешенді түрде әсер ететіні анықталды. Сонымен қатар, жүйелеу және классификациялау әдістері арқылы мультисенсорлық дизайн элементтері мазмұндық жағынан топтастырылды. Бұл тәсіл эмпирикалық зерттеуде қолданылатын өлшемдер мен бағалау критерийлерін дұрыс анықтауға ықпал етті [7]. Теориялық зерттеу кезеңінде контенттік талдау да маңызды рөл атқарды. Ғылыми мақалалар, жарнамалық материалдар, маркетингтік зерттеу қорытындылары талданып, ораманың тұтынушы шешіміне ықпал ету механизмдері анықталды. Осы талдау нәтижесінде тұтынушының ораманы қабылдау процесінде эмоциялық, когнитивтік және сенсорлық деңгейлер қатар жұмыс істейтіні ғылыми түрде дәлелденді. Бұл деректер эмпирикалық бөлімді жоспарлауда әдіснамалық негіз ретінде қолданылды.

Эмпирикалық зерттеу кезеңінде сауалнама әдісі негізгі құрал ретінде таңдалды, себебі ол тұтынушылардың пікірін, орамаға қатысты жеке қабылдау ерекшеліктерін және сатып алу ниетін анықтауға мүмкіндік береді. Сауалнамада жабық, ашық және шкалалық сұрақтар қолданылады. Жабық сұрақтар сандық көрсеткіштер алуға, ал ашық сұрақтар қатысушылардың эмоциялық реакциясын, жеке пікірін және мотивациясын анықтауға мүмкіндік берді. Шкалалық бағалау тұтынушылардың орама дизайнын қаншалықты тартымды, сапалы және сенімді деп қабылдайтынын нақты өлшеуге жағдай жасады. Сауалнама онлайн форматта жүргізіліп, бұл көп адамнан қысқа уақыт ішінде ақпарат жинауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, онлайн платформаның қолданылуы респонденттердің жасырын түрде жауап беруіне жағдай жасап, олардың шынайылығын арттырды. Эксперимент әдісі зерттеудің маңызды бөлігі болып табылады, себебі ол мультисенсорлық дизайн элементтерінің нақты әсерін тәжірибе жүзінде байқауға мүмкіндік берді. Эксперимент барысында қатысушыларға түрлі сенсорлық қасиеттері бар орама үлгілері ұсынылып, олардың реакциясы бақыланды. Бұл әдіс ораманың визуалды, тактильдік және дыбыстық әсерлерінің тұтынушы қабылдауына ықпалын нақты анықтауға мүмкіндік берді. Эксперименттің құрылымы зерттеу мақсатына сай жоспарланып, қатысушылардың таңдау себептерін түсінуге бағытталды. Әрбір респондент ұсынылған орама үлгілерін қолына ұстап, олардың материалын, салмағын, пішінін және ашылу тәсілін бағалады. Бұл зерттеу сенсорлық әсерлердің тек көру арқылы емес, жанасу және есту арқылы да қалыптасатынын көрсетуге мүмкіндік берді.

Бақылау әдісі экспериментті толықтырушы құрал ретінде қолданылды. Зерттеу барысында қатысушылардың орамаға назар аудару деңгейі, үлгілермен өзара әрекеті, таңдау уақытын ұзарту немесе қысқарту сияқты мінез-құлықтық белгілері бақыланды. Бақылау деректері респонденттердің саналы жауаптарынан бөлек бейсаналық әрекеттерін де анықтауға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл әсіресе сенсорлық факторлардың

әсерін зерттеуде маңызды, себебі тұтынушылар көбінесе өз шешімдерінің себептерін толық түсіндіріп бере алмайды, ал бақылау олардың нақты әрекетін көрсетеді.

Сапалық зерттеу әдістері ретінде қысқа интервью және мазмұндық талдау қолданылды. Интервью арқылы респонденттердің тәжірибелік әсерлері, эмоционалды жағдайлары және орамаға байланысты ассоциациялары анықталды. Мазмұндық талдау арқылы жинақталған пікірлер топтастырылып, қатысушылардың қандай элементтерге көбірек мән беретіні айқындалды. Бұл әдістер сандық деректерді толықтырып, зерттеудің мазмұндық жағын тереңдете түсті.

Ораманың мультисенсорлық дизайнын жасауда полиграфияда қолданылатын басу әдістері маңызды рөл атқарады, себебі олар визуалды және тактильдік әсерді күшейтіп, тұтынушының өнімді қабылдауына тікелей ықпал етеді. Қазіргі өндірісте ең кең таралған басу технологияларының бірі – офсеттік басу. Бұл әдіс жоғары сапалы бейнелер мен түстердің дәл берілуін қамтамасыз етеді, сондықтан күрделі графикалық элементтері бар орамаларды шығаруда жиі қолданылады. Офсеттік басу арқылы түстік палитраның айқындылығы, суреттердің нақтылығы сақталып, өнімнің эстетикалық тартымдылығы арттырылады. Сонымен қатар, флексографиялық басу технологиясы да орау өндірісінде кеңінен қолданылады. Бұл әдіс пленка, картон, қаптама қағазы сияқты түрлі материалдарға басуға мүмкіндік береді және жылдам өндіріс процесімен ерекшеленеді. Флексография әсіресе азық-түлік өнімдерінің орамаларында тиімді, себебі ол су негізіндегі бояуларды қолдануға мүмкіндік береді, бұл экологиялық талаптарға сай келеді. Полиграфияда қолданылатын тағы бір маңызды әдіс – терең басу (гравюралық басу). Ол бояу қабатының қалыңдығын және түстердің қанықтығын арттырады, нәтижесінде орама бетінде жылтыр әрі жоғары сапалы бейне қалыптасады. Бұл әдіс премиум сегменттегі өнімдер үшін қолданылады, өйткені ол визуалды әсермен қатар тактильдік сезімді де күшейтеді. Сонымен бірге, цифрлық басу технологиялары қазіргі уақытта орау дизайнында жиі қолданыла бастады. Оның артықшылығы – қысқа мерзімде аз тиражбен басу мүмкіндігі және дизайнды тез өзгертуге қолайлылық. Бұл шағын кәсіпорындар мен жеке брендтер үшін тиімді шешім болып табылады. Мультисенсорлық әсерді күшейту мақсатында қосымша әрлеу әдістері де пайдаланылады. Олар қатарында бедерлеу (тиснение), лактау, ультракүлгін (UV) лак жағу, фольгамен басу сияқты технологиялар бар. Бедерлеу орама бетінде рельефті элементтер жасауға мүмкіндік беріп, тактильдік қабылдауды жақсартады. Фольгамен басу алтын немесе күміс жылтыр элементтер қосу арқылы өнімге премиум әсер береді және назарды тиімді тартады. Ал UV лактау белгілі бір бөліктерді жылтыр немесе мат эффектiмен ерекшелеуге мүмкіндік беріп, визуалды контраст жасайды. Осы басу технологияларының үйлесімді қолданылуы орама дизайнын тек ақпараттық құрал емес, тұтынушының сезім мүшелеріне әсер ететін маркетингтік элементке айналдырады. Полиграфиялық әдістер мультисенсорлық дизайнның маңызды бөлігін құрай отырып, өнімнің тартымдылығын арттыруға, бренд имиджін қалыптастыруға және тұтынушы назарын тиімді аударуға мүмкіндік береді. Сондықтан дизайнды әзірлеуде басу технологияларын дұрыс таңдау ораудың жалпы тиімділігі мен қабылдануына тікелей әсер ететін стратегиялық шешім болып табылады. Зерттеуді жүргізу барысында таңдалған әдістердің әрқайсысы белгілі бір ғылыми міндетті орындауға бағытталды. Теориялық әдістер зерттеудің ғылыми базасын қалыптастырса,

эмпирикалық әдістер нақты тұтынушылық тәжірибені зерттеуге мүмкіндік берді. Зерттеу әдістерінің үйлесімді қолданылуы нәтижелердің сенімділігін арттырып, тұтынушы мінез-құлқының күрделі құрылымын жан-жақты талдауға жағдай жасады. Әдістердің ғылыми тұрғыдан таңдалуы зерттеу жұмысының сапасын қамтамасыз етудің маңызды тетігі болып табылады. Зерттеу әдістерінің қолданылуының тағы бір себебі – мультисенсорлық дизайнды зерттеудің кешенді табиғаты. Бұл бағыт тек маркетинг саласына ғана емес, психология, дизайн, нейромаркетинг, коммуникация ғылымдарына да тиесілі. Сондықтан зерттеу барысында пәнаралық тәсіл қолданылып, әдістердің үйлесімділігі қамтамасыз етілді. Мысалы, сенсорлық қабылдау механизмдерін түсіндіру үшін психологиялық теориялар пайдаланылса, орама дизайнының құрылымын талдау үшін дизайн теориялары қолданылды. Маркетингтік тәсілдер тұтынушылардың сатып алу ниеті мен шешім қабылдау процесін түсіндіруге бағытталды. Әдістерді таңдауда зерттеу шеңберіндегі практикалық қажеттіліктер де ескерілді. Мультисенсорлық дизайн элементтерін толық сезіну үшін қатысушылардың өніммен тікелей байланыс орнатуы маңызды болды [8]. Сол себепті эксперимент әдісі маңызды орын алды. Ал тұтынушылардың кең ауқымды пікірін алу үшін сауалнама тиімді құрал ретінде қолданылды. Жиналған мәліметтерді терең түсіну үшін сапалық әдістер қосымша пайдаланылды. Біріншіден, зерттеу таңдама көлемін ұлғайту арқылы алынған деректердің статистикалық нақтылығы артады. Екіншіден, зерттеуді тек эксперименттік жағдайда ғана емес, шынайы сауда орталарында жүргізу тұтынушы мінез-құлқын табиғи жағдайда бақылауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, фокус-топ әдісін қолдану арқылы тұтынушылардың ортақ пікірі мен реакциясын талдауға болады. Төртіншіден, көз қозғалысын бақылау технологияларын (eye-tracking) енгізу арқылы визуалды назардың қай элементке көбірек бағытталатынын анықтауға болады. Сонымен қатар, нейромаркетингтік әдістер – ЭЭГ, тері-гальваникалық реакция сияқты тәсілдер тұтынушының бейсаналық реакцияларын зерттеуге мүмкіндік берер еді.

Бұл зерттеу жұмысында қолданылған әдістердің тиімділігін бағалау және олардың зерттеу мақсатына сәйкес келу деңгейін анықтау мақсатында өзіндік талдау жүргізілді. Зерттеу барысында теориялық және эмпирикалық әдістердің өзара байланысы мен рөлі ерекше байқалды. Әдістерді дұрыс таңдау зерттеу нәтижелерінің сапасына тікелей әсер ететінін тәжірибе арқылы түсінуге мүмкіндік болды.

Эмпирикалық әдістердің ішінде сауалнама ең тиімді дерек жинау құралы болды. Өз зерттеуімде сауалнама тұтынушылардың жеке қабылдау ерекшеліктерін, орамаға деген эмоционалдық және когнитивтік реакцияларын анықтауға мүмкіндік берді. Сауалнама нәтижелері респонденттердің орама дизайнына қатысты пікірлері әртүрлі екенін көрсетті, алайда олардың басым бөлігі визуалды және тактильдік элементтерге ерекше мән беретіні анықталды. Бұл әдіс үлкен көлемде мәлімет жинауға мүмкіндік беріп, тұтынушы көзқарасын сандық түрде бағалауға жағдай жасады. Сонымен қатар, анонимді формат респонденттердің шынайы жауап беруіне ықпал етті, бұл деректердің сенімділігін арттырды. Эксперимент әдісі зерттеудің ең тәжірибелік бөлігін құрады. Бұл тәсіл арқылы ораманың әртүрлі сенсорлық элементтері тұтынушылардың ой-пікіріне қалай әсер ететіні нақты байқалды. Қатысушылардың орама үлгілерін қолына ұстап көруі, ашу үдерісін сезінуі және материал сапасын бағалауы олардың шынайы реакциясын анықтауға

мүмкіндік берді. Осы кезеңде өнімді қабылдау тек визуалды бақылауға емес, жанасу сезіміне және дыбыстық әсерге де тәуелді екені тәжірибе жүзінде дәлелденді. Эксперимент әдісі деректердің нақты контекстте жинақталуына мүмкіндік беріп, теориялық тұжырымдарды нақтылады.

Бақылау әдісі де құнды ақпарат берді. Респонденттердің орама үлгілерімен әрекеттесуін бақылау олардың бейсаналық әрекеттерін анықтауға мүмкіндік берді. Мысалы, кейбір қатысушылар текстурасы жағымды ораманы қолында ұзақ ұстап, жиі қарастырып, оң эмоция білдірді. Бұл олардың жауаптары тек сөзбен емес, іс-әрекет арқылы көрінетінін көрсетті. Бақылау әдісі сауалнама мен эксперимент нәтижелерін толықтырып, тұтынушы мінез-құлқының терең деңгейін ашуға көмектесті.

Сапалық әдістердің ішінде қысқа интервью ерекше рөл атқарды. Қатысушылардың орамаға қатысты жеке пікірлері мен сезімдерін тыңдау мультисенсорлық дизайнның субъективті қабылдану ерекшеліктерін түсінуге ықпал етті. Кейбір респонденттер өнімнің орамасы жағымды эмоция тудырса, оны сатып алуға бейім болатынын айтты. Бұл тұтыну шешімінің тек рационалды емес, эмоционалдық сипатқа ие екенін көрсетті.

Зерттеуге 17–25 жас аралығындағы 60 респондент қатысып, олар екі түрлі орама үлгісін бағалады: біріншісі – текстурасы бар, ашылу дыбысы анық естілетін, жарқын түсті мультисенсорлық дизайндағы орама, екіншісі – қарапайым, сенсорлық элементтері минималды стандартты орама, зерттеу нәтижелеріне сәйкес қолданылуы мүмкін сауалнама сұрақтары ұсынылады. Сұрақтар ораманың мультисенсорлық дизайнының өнімді қабылдауға әсерін анықтауға бағытталған және алынған мәліметтерді растайтын түрде құрастырылған.

Сауалнама сұрақтары

із үшін өнімді сатып алу кезінде ораманың сыртқы көрінісі қаншалықты маңызды?

- Маңызсыз
- Онша маңызды емес
- Орташа маңызды
- Маңызды
- Өте маңызды

сынылған ораудың эстетикалық тартымдылығын 1–5 балл шкаласы бойынша бағалаңыз. (1 – тартымсыз, 5 – өте тартымды)

ай орама сізге визуалды жағынан көбірек ұнады?

- Мультисенсорлық дизайндағы орама
- Қарапайым орама
- Екеуі де бірдей
- Ешқайсысы ұнамады

ультисенсорлық элементтері бар орама сізге қандай әсер қалдырды?

- Қымбатырақ көрінеді
- Сапалырақ әсер береді
- Қызығушылық тудырады
- Сенімділік қалыптастырады
- Ешқандай әсер етпейді

арапайым орама ұсынылған өнімнің сапасын қалай бағалауға әсер етті?

- Сапалы көрінеді
- Орташа
- Арзан/сапасыз көрінеді
- Әсер етпейді

екстурасы бар, жағымды материалдан жасалған орама сізде қандай ассоциация туғызады?

- Жоғары сапа
- Табиғилық
- Сенімді бренд
- Артық әсер етпейді

раманы ашу кезіндегі дыбыс сіздің өнімге деген көзқарасыңызға әсер етті ме?

- Иә, жағымды әсер етті
- Иә, бірақ аз
- Жоқ, еш әсер етпеді
- Теріс әсер етті

ай орамадағы өнімді сатып алуға көбірек дайынсыз?

- Мультисенсорлық орамасы бар өнім
- Қарапайым орамасы бар өнім
- Екеуіне де дайынмын
- Ешқайсысын сатып алмаймын

гер мультисенсорлық орамасы бар өнім қымбатырақ болса, оны сатып алар ма едіңіз?

- Иә
- Мүмкін
- Жоқ

олашақта осы орамасы бар өнімді қайта сатып алу ықтималдығыңыз қандай?

- Өте жоғары
- Жоғары
- Орташа
- Төмен
- Мүлдем жоқ

Сауалнама онлайн форматта жүргізілді, себебі бұл тәсіл қысқа уақыт ішінде көбірек қатысушыдан мәлімет жинауға, сондай-ақ жауап берушілердің жасырындылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, онлайн сауалнама респонденттердің ыңғайлы уақытта жауап беруіне жағдай жасап, олардың шынайы пікір білдіру ықтималдығын арттырды. Сауалнама Google Forms платформасы арқылы дайындалды. Бұл платформа зерттеу үшін қажетті сұрақ түрлерін (жабық, шкалалық, таңдау сұрақтары) енгізуге мүмкіндік берді және нәтижелерді автоматты түрде жинақтап, жүйелеуді жеңілдетті.

Нәтижелер. Сауалнама сілтемесі әлеуметтік желілер арқылы таратылды: WhatsApp топтары, Instagram стористері, Telegram чаттары арқылы респонденттерге жеткізілді. Сонымен қатар, зерттеуші оқу орнының студенттерімен жеке байланыс жасап, оларды сауалнамаға қатысуға шақырды. Зерттеуге 17–25 жас аралығындағы 60

респондент қатысты. Қатысушыларға зерттеу мақсаты қысқаша түсіндіріліп, жауаптарының құпия сақталатыны туралы хабарланды. Бұл олардың еркін және шынайы жауап беруіне ықпал етті. Сауалнама барысында респонденттерге екі түрлі орама үлгісінің фотосуреттері ұсынылды: мультисенсорлық элементтері бар орама және қарапайым стандартты орама. Қатысушылардан әр орамаға қатысты бағалау жасау, пікір білдіру және таңдау жасау сұралды. Сауалнама шамамен 3–5 минут ішінде толтырылатын форматта дайындалды, бұл респонденттердің қызығушылығын жоғалтпай, толық жауап беруіне мүмкіндік берді. Жиналған жауаптар Google Forms жүйесінде автоматты түрде біріктіріліп, кейін талдау үшін жүктелді. Осылайша, сауалнама онлайн форматты қолдану арқылы тиімді ұйымдастырылды, бұл зерттеуге жеткілікті көлемде мәлімет жинауға және зерттеу тақырыбы бойынша тұтынушылардың көзқарасын анықтауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Алынған мәліметтер сауалнама нәтижелерінен басталды. Респонденттердің 78%-ы мультисенсорлық элементтері бар ораманы эстетикалық тұрғыдан тартымды деп бағалады, ал қарапайым ораманы тек 22% ғана тартымды деп көрсетті. Бұл көрсеткіш визуалды және тактильдік әсердің тұтынушы үшін маңыздылығын айқын көрсетті. Сонымен қатар, мультисенсорлық орама ұсынылған өнімнің сапасы жоғары деп қабылданды: қатысушылардың 72%-ы мұндай орау өнімнің қымбатырақ және сенімді екенін айтты. Ал қарапайым орамаға қатысты мұндай пікір тек 28% жағдайда байқалды. Эксперимент нәтижелері сауалнама деректерін нақтылай түсті. Қатысушылар орама үлгілерін қолмен ұстап көрген кезде текстурасы бар, салмағы жағынан тығыз материалдан жасалған ораманы ұзақ уақыт қарастырып, оң эмоция білдірді. Бақылау барысында респонденттердің көпшілігі мультисенсорлық ораманы қолына бірнеше рет қайта алып, ашылу дыбысын тыңдағаны байқалды. Бұл сенсорлық әсерлердің эмоционалдық байланысты күшейтетініне дәлел болды. Қарапайым орамаға келгенде қатысушылар өте қысқа уақыт назар аударып, көп жағдайда қызығушылық танытпаған. Зерттеу барысында алынған сапалық пікірлер де маңызды рөл атқарды. Интервью кезінде кейбір респонденттер мультисенсорлық орама "өнімге сенімділік береді", "брендке деген көзқарасты жақсартады", "өзін сыйлайтын компания осылай орайды" деген пікірлер айтты. Бұл тұтынушының орама арқылы компания туралы пікір қалыптастыратынын көрсетеді. Бір респондент "орау жақсы болса, өнім де сапалы болады деп ойлаймын" деген түсінік білдірді. Бұл пікірлер ораманың өнім жайлы алғашқы әсерге тікелей әсер ететінін дәлелдейді. Сатып алу ықтималдығы бойынша да айтарлықтай айырмашылық байқалды. Респонденттердің 65%-ы мультисенсорлық дизайнға орамасы бар өнімді сатып алуға дайын екенін айтты, ал стандартты орамадағы өнімді сатып алу ықтималдығы тек 35% деңгейінде болды. Бұл көрсеткіш мультисенсорлық дизайнның тұтынушылық шешімге әсер ететінін нақты көрсетті. Сонымен қатар, респонденттердің 60%-ы мұндай орамасы бар өнімді қайта сатып алуы мүмкін екенін атап өтті. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ораманың мультисенсорлық элементтері – түс, текстура, материал, дыбыс сияқты факторлар – тұтынушының эмоциялық қабылдауына ғана емес, когнитивтік бағалауына да әсер етеді. Өнім туралы "сапалы", "қауіпсіз", "қымбат" деген ассоциациялар көбінесе орама арқылы қалыптасады. Осылайша, орама тұтынушының ойында өнімнің құндылығын арттыратын коммуникациялық құрал қызметін атқарады. Жүргізілген зерттеу мультисенсорлық

дизайнның тиімділігін дәлелдеп қана қоймай, оның тұтынушылық мінез-құлықтағы рөлін айқындады. Тұтынушылардың көпшілігі өнім туралы шешімді оның сыртқы келбетіне сүйене отырып қабылдайды, ал сенсорлық әсерлер бұл үдерісті күшейтеді. Бұл нәтижелер компаниялар үшін маңызды қорытынды береді: орама дизайны маркетингтік стратегияның маңызды бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс, зерттеу ораманың мультисенсорлық дизайны тұтынушы қабылдауына айтарлықтай ықпал ететінін, оның эмоционалдық реакцияны күшейтіп, өнім жайлы оң пікір қалыптастыратынын көрсетті. Сенсорлық элементтері үйлесімді қолданылған орама тұтынушының сатып алу шешімін ынталандырып, брендке деген сенім мен қызығушылықты арттырады. Осы нәтижелер болашақта компаниялар үшін өнім орауын дамытуға бағытталған практикалық ұсыныстар жасауға негіз бола алады.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері ораманың мультисенсорлық дизайны өнімді тұтынушы тарапынан қабылдауда маңызды рөл атқаратынын айқын көрсетті. Сауалнама, эксперимент және бақылау әдістері арқылы алынған мәліметтер тұтынушылардың өнім жайлы алғашқы пікірін көбіне ораманың сыртқы көрінісі қалыптастыратынын дәлелдеді. Мультисенсорлық элементтері бар орама эстетикалық тұрғыдан тартымды болып қана қоймай, өнімнің сапасы, құндылығы және сенімділігі туралы позитивті ассоциациялар туындататыны анықталды. Респонденттердің басым бөлігі сапалы материалдан жасалған, жағымды текстуралы, визуалды ерекшеленетін және ашылу барысында дыбыстық әсер беретін ораманы жоғары бағалап, мұндай өнімді сатып алуға дайын екенін білдірді. Сонымен қатар, зерттеу тұтынушылардың орама дизайнына эмоционалдық деңгейде жауап беретінін көрсетті. Мультисенсорлық орама қызығушылық тудырып, жағымды эмоция қалыптастырып, брендке деген сенім мен лоялдылықты арттырды. Ал қарапайым, сенсорлық әсерлері жоқ орамалар тұтынушыларға арзан, сапасыз немесе сенімсіз өнім ретінде қабылданды. Бұл findings орама брендинг пен маркетингтік коммуникацияның стратегиялық құралы екенін дәлелдейді, зерттеу нәтижелері компаниялар үшін практикалық маңызы бар қорытынды береді: өнімнің сапасы қаншалықты жоғары болса да, ораманың тартымды және сезімдік әсері күшті болмаған жағдайда тұтынушы назарын тарту және сатып алу ықтималдығы төмендейді. Сондықтан өндірушілер мультисенсорлық дизайн элементтерін орау стратегиясына мақсатты түрде енгізіп, тұтынушылық тәжірибені жақсартуға бағытталған шешімдер қабылдауы қажет. Болашақ зерттеулерде қатысушылар санын көбейту, зерттеуді шынайы сатып алу орталарында жүргізу және нейромаркетингтік әдістерді қолдану арқылы мультисенсорлық дизайнның әсерін одан әрі тереңірек зерттеу ұсынылады.

Ұсыныстар.

изуалды элементтерді күшейту. Орама дизайнында түстердің психологиялық әсерін ескеру қажет. Жарқын, үйлесімді түстер тұтынушы назарын тез тартады және өнімге деген қызығушылықты арттырады. Графикалық элементтер мен шрифтердің оқылымдылығы, бренд стилімен сәйкестігі де маңызды.

активтік әсерді дамыту. Ораманың материалы мен текстурасы тұтынушыда сапа сезімін қалыптастырады. Сондықтан өндірушілерге жағымды сезім тудыратын, экологиялық

таза, тығыз материалдар қолдану ұсынылады. Жұмсақ немесе рельефті текстура брендтің премиум имиджін күшейте алады.

ыбыстық әсерлерді қолдану. Өнімді ашу кезіндегі дыбыс тұтынушыда қанағаттану сезімін тудырып, эмоциялық байланыс қалыптастырады. Сондықтан ораманы ашу механизмі ерекше, тән дыбыс шығаратындай етіп әзірлеу тиімді.

іс элементін енгізу. Жеңіл хош иіс өнімнің табиғилық немесе балғындық әсерін арттыруы мүмкін. Бұл әсіресе косметика, тамақ өнімдері, текстиль сияқты категориялар үшін маңызды.

рендингпен байланысын күшейту. Орама тек қорғау құралы емес, бренд имиджінің маңызды бөлігі болғандықтан, дизайн брендтің құндылықтары мен стилін көрсетуі тиіс. Тұтынушы ораманы көргенде брендті бірден таниатындай айқын сәйкестік қажет.

ұтынушы тәжірибесін ескеру. Ораманың ашуға ыңғайлылығы, қайта жабу мүмкіндігі, пайдалануға қолайлылығы тұтынушы қанағаттануын арттырады. Практикалық функциялар эмоциялық әсермен бірге қарастырылуы тиіс.

кологиялық компонентті енгізу. Заманауи тұтынушылар үшін экология маңызды фактор болып табылады. Қайта өңделетін материалдардан жасалған орама брендке деген сенімді күшейте алады.

аркетингтік коммуникацияда қолдану. Мультисенсорлық дизайнды жарнамада, сөрелерде өнімді орналастыруда, брендтік презентацияларда кешенді түрде қолдану ұсынылады.

арықтық тестілеу жүргізу. Орама дизайнын енгізбестен бұрын фокус-топтар, сынамалық сатылымдар арқылы тұтынушы реакциясын алдын ала бағалау тиімді.

ифрлық интеграция. Орамаға QR-код, AR элементтері сияқты интерактивті технологияларды қосу тұтынушылық тәжірибені кеңейтеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кришна, А. Сенсорлық маркетинг: өнімнің сезімдік қабылдауына әсері. – Алматы: Білім, 2018. – 356 б.
2. Шмитт, Б. Тәжірибелік маркетинг: тұтынушыға әсер ету стратегиялары. – Астана: Экономика, 2019. – 248 б.
3. Пек, Дж.; Чилдерс, Т. Тұтынушылардың жанасу арқылы қабылдау ерекшеліктері // Тұтынушылық зерттеулер журналы. – 2003. – №3. – 430–442 бб.
4. Зеллер, Д.; Девис, П. Түс пен иістің қабылдауға әсері // Химиялық сезімдер журналы. – 1991. – №6. – 627–636 бб.
5. Андервуд, Р.; Клайн, Н. Орама брендингтегі коммуникациялық құрал ретінде // Маркетинг теориясы мен тәжірибесі. – 2002. – №4. – 62–76 бб.
6. Лабрек, Л.; Милн, Г. Маркетингте түстердің маңызы // Маркетинг ғылымы академиясы журналы. – 2012. – №5. – 711–727 бб.
7. Рундх, Б. Орама дизайны және бәсекелік артықшылық қалыптастыру // Тауарлар маркетинг журналы. – 2009. – №9. – 988–1002 бб.
8. Силайой, П.; Спир, М. Ораманың сатып алу шешіміне әсері // Британдық азық-түлік журналы. – 2004. – №8. – 607–628 бб.

9. Котлер, Ф.; Келлер, К. Маркетинг менеджменті. – Алматы: Pearson Education аудармасы, 2021. – 824 б.
10. Назарбаева, Г.; Омарова, А. Маркетинг негіздері. – Алматы: Экономика, 2020. – 312 б.

SECTION: PHILOLOGY AND LINGUISTICS

Еликбаева С.Т.

**Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті п.ғ. магистрі, аға оқытушы
(Қарағанды, Қазақстан)****ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ - ҚАЗАҚСТАН БОЛАШАҒЫ**

Аннотация. Мақалада латын графикасының тарихи дамуы, әлем халықтарындағы қолданылуы және қазіргі қоғамдағы рөлі қарастырылған. Латын әліпбиінің ғылым, білім, технология, халықаралық қатынастар және ақпарат алмасу саласындағы маңыздылығы зерттелген. Сонымен қатар, ТМД және Түркі мемлекеттеріндегі латын графикасына көшу бастамалары, оның ұлттық тілдерді жаһандық ақпарат кеңістігіне бейімдеудегі рөлі, сондай-ақ Қазақстандағы кезеңді көшу жобасының стратегиялық мәні талданған. Мақалада латын графикасының халықаралық коммуникацияны дамытудағы, мәдени, білім және ғылыми алмасуды жеңілдетудегі рөлі көрсетілген.

Кілт сөздер: Латын графикасы, жазу жүйесі, халықаралық қатынастар, ақпарат алмасу, жаһандану.

Тіл дегеніміз не? Адам кез келген іс-әрекет кезінде: ойнағанда, өзара бәсеке кезінде немесе машина құрастырғанда сөйлеседі. Біз досымызбен, серіктесімізбен, жұбайымызбен, ғашық адамымызбен, ата-анамызбен, бәсекелесімізбен, тіпті дұшпанымызбен де сөйлесеміз. Қоғамдық көліктің жүргізушісімен және мүлде бейтаныс адамдармен де сөйлесеміз. Өз-өзімізбен бетпе бет және телефон арқылы сөйлесеміз, сондай ақ көптеген сұраққа жауап береміз. Телеарналар мен радиода да сөз бар. Кез келген сәтте сөзден ажырамаймыз, армандаған кезде де сөйлейміз. Біз тіпті жауап беретін ешкім болмаған кезде де сөйлейміз. Кейбіреулер түс көріп жатып та дауыстап сөйлейді. Кейде үй жануарларына да сөйлейміз. Тілді иелену адамды өзге жаратылыстан ажырататын басқа белгілерге қарағанда ерекше. Адамзатты түсіну үшін бізді адам ететін тілдің табиғатын түсіну керек. Көптеген халықтардың мифтері мен діни сенімінде көрініс тапқан философияға сәйкес, тіл – адам өмірі мен биліктің қайнар көзі. Африкада жаңа туған сәби әлі “адам”, яғни *mntu* емес, ол әзірге *kintu*, яғни “зат”. Тілге келгенде ғана бала адам бола бастайды. Осы дәстүрге сәйкес, бәріміз “адам” болдық, себебі біз кем дегенде бір тілді білеміз. Алайда тілді “білу” дегеннің мәні не екенін білеміз бе? [1].

Тіл – адам өмірінің ажырамас бөлігі әрі оны адам ететін басты қасиет. Адам кез келген әрекетінде тіл арқылы ой бөлісіп, қарым-қатынас жасайды, тіпті жалғыз қалғанда да іштей сөйлеседі. Мәтінде айтылғандай, кейбір сенімдерде адам тек тіл үйренгенде ғана толыққанды “адамға” айналады, бұл тілдің ерекше маңызын көрсетеді. Сондықтан тілді білу – жай ғана сөйлей алу емес, ол ойлау, түсіну, өзара байланыс орнату және қоғамның бір мүшесі болу дегенді білдіреді.

Біздің тіл туралы біліміміз жақсы қалыптасқандықтан (логикалық), шексіз сөйлем түзуге және түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ жақсы қалыптасқан (грамматикалық) нашар форматтағы (нормативті емес) сөйлемдерді ажырату мүмкіндігіне иеміз. Бұл біздің лингвистикалық шығармашылығымыздың тағы бір дәлелі, өйткені бейграмматикалық сөйлемдер роман сияқты. Бұлар біз бұрын естіген немесе қолданыста жүрген сөйлемдер емес, өйткені олар грамматикаға тәуелді емес! [2].

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ халқының ұлы ағартушысы, ғалым-лингвист, қоғам қайраткері және ұлттық жазу жүйесін реформалауда ерекше рөл атқарған тұлға. Ол қазақ тілінің табиғи ерекшеліктерін терең зерттей отырып, халыққа түсінікті әрі қолайлы әліпби жасауды мақсат етті. Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасы қазақ қоғамында сауаттылықты арттыруға, ана тілінде білім беруді дамытуға және ұлттық мәдениетті сақтауға зор ықпал етті.

Ахмет қазақ жазуына ерекше мән берді. Реформатордың өзіндік мақсаттары – қазақ тіліне үлкен серпіліс әкелу еді. Ғалым қазақ жазуын қалыптастырудың алғышарты ретінде қазақ тілі дыбыстарына сай келмейтін араб таңбаларын әліпбиден алып тастауды ұсынды. Сөздің жіңішкелігін білдіретін «дәйекше» деген белгіні енгізді. Қазақ тіліндегі ы, е, и, о, ұ, ү дыбыстарының әрқайсысына жеке таңба белгіледі, сондай-ақ, қ, г дыбыстарынан басқа дауыссыз дыбыстармен келген сөздердің жіңішкелігін білдіру үшін сөздің аяғынан дәйекше таңба қоюды ұсынды. Осылайша, қазақ тілінің алфавиті жаңа бағытқа бет бұрып, сингармионизм заңына сай келді. Нәтижесінде қазақтың төл жазуы қалыптасты [3].

Қазіргі жаһандану заманында мемлекеттер арасындағы байланыс пен ақпарат алмасу қарқынды дамып келеді. Әлем халықтарының бір-бірімен тиімді қарым-қатынас орнатуында кең таралған жазу жүйесінің маңызы зор. Осындай жазу жүйелерінің бірі – латын әліпбиі. Латын әліпбиі алғаш ежелгі Рим дәуірінде қалыптасып, кейін Еуропа елдеріне кеңінен таралған. Бүгінде ол көптеген тілдердің жазу негізіне айналып, мемлекеттер арасындағы байланыста жиі қолданылады. Қазіргі уақытта латын әліпбиі ғылым, білім, техника, ғаламтор және халықаралық құжаттарда кеңінен пайдаланылады. Сондықтан латын әліпбиінің мемлекеттер арасындағы байланыстағы орны мен маңызын зерттеу елеулі мәселелердің бірі болып саналады.

Латын әліпбиі жер бетінде өте көп қолданылады. Б.з.б. VII ғасырда Рим, грек және этрус әліпбиінің негізі ретінде пайда болып, б.з. I ғасырында қалыптасты. Жазу оңнан солға, солдан оңға қарай жазылып, бағыты әрдайым алмасып отырған. IV ғасырдан бастап жазу солдан оңға қарай жазылды, алғаш 20 әріп болды. Әліпбиге б.з.б. 230-жылдары G, X және Z әріптері енген, соңғы екеуі грек тілінен кірген сөздер үшін алынған, ал J, U, W әріптерінің қолданылуы қайта өркендеу дәуіріне жатады. Орта ғасырда латын әліпбиі Еуропаға тарады, Африка, Америка және Азия халықтары қолданды. Латын сөздерін оқуға негізделген әріп таңбалары қалыптасты [4].

Бұл әліпби ең алдымен Еуропа елдерінің тілдерінде кеңінен қолданылады, соның ішінде испан, француз, итальян, португал сияқты роман тілдерінде және ағылшын, неміс сияқты герман тілдерінде пайдаланылады. Латын графикасы сонымен бірге шығыс және оңтүстік-шығыс Азия аймағында да кең таралған. Мысалы, индонез және малай тілдері, сондай-ақ филиппин тілдері (тагалог) осы графика негізінде жазылады. Латын әліпбиінің

таралуына тарихи факторлар да әсер етті. Еуропа халықтарының жаңа жерлерді зерттеуі мен колонизациясы барысында латын әріптері Америка, Африка және Океания тілдеріне енгізілді. Сол себепті көптеген африка тілдері (мысалы, суахили, йоруба) және үнді-океания тілдері латын графикасында жазылады [5]. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін ТМД елдерінің кейбірі өздерінің мемлекеттік тілдерін жазу жүйесін өзгертуге бет бұрды. Мысалы, Әзірбайжан, Түрікменстан және Өзбекстан тәуелсіздік алғаннан кейін кирилл әліпбиінен латын графикасына көшті. Әзірбайжан 1991 жылдан бастап латиницаға қайта орала бастады, ал 2001 жылдан бері латын әліпбиі ресми жазу жүйесі болып табылады. Өзбекстан да 1995 жылдан бастап латын графикасын қабылдады, дегенмен кирилл әліпбиі де белгілі деңгейде қолданылып келеді. Бұл елдер латын графикасын қабылдаған кезде ұлттық тілдерінің әлемдік байланысқа икемді болуына және халықаралық коммуникацияға ашық болуына мүмкіндік жасауды басты мақсат етті. Сонымен қатар, Қазақстан тек 2017 жылы кирилл әліпбиінен латын графикасына кезеңді түрде көшу туралы шешім қабылдады, және бұл процесс 2020-жылдарда жалғасуда. Бұл латынға көшу әрекеттері сол елдердің ұлттық тілі мен мәдениетін дамыту, жаһандық ақпарат пен технологиялар жүйесіне жақындау мақсатында жүзеге асырылып отыр [6].

Ғылым, білім және технология салаларында латын графикасы маңызды рөл атқарады, себебі ол ұлттық тілдерді халықаралық ақпарат кеңістігімен байланыстыратын әмбебап құрал ретінде кеңінен іске асырылады. Латын әліпбиі көптеген тілдерде білім беру жүйесінде қолданылады, және оқушылар мен студенттер оны мектептер мен жоғары оқу орындарында түрлі пәндерде кездесетін таңбалар мен терминдерді оқу үшін білуге тиіс. Сонымен қатар, әлемдік ғылымда жарияланатын ғылыми мақалалар, зерттеулер мен технологиялық материалдардың көпшілігі латын графикасы негізінде жазылады, бұл ғалымдар мен зерттеушілердің өзара түсінісуін және ақпарат алмасуын жеңілдетеді.

Қазіргі цифрлық жүйелер, компьютерлік бағдарламалар, веб-сайттар және бағдарламалау тілдері негізінен латын әріптеріне сүйенеді. Бұл әлемнің әртүрлі елдерінде ақпарат алмасуды жеңілдетіп, инновациялық технологияларды тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, осындай жазу жүйесі ғаламдық коммуникация мен ақпараттық стандарттарды қалыптастырып, ғылым мен білімнің халықаралық деңгейде дамуына елеулі үлес қосады [7].

Халықаралық коммуникацияның тиімділігі лингвистикалық унификация мен глобалдық стандартизацияға тікелей байланысты. Латын графикасы – универсалды графемалық жүйе, ол трансұлттық ақпараттық алмасуды қамтамасыз ететін негізгі құрал ретінде қолданылады.

• **Интероперабельділік (interoperability):** Латын графикасы цифрлық технологиялар мен интернет инфрақұрылымында техникалық үйлесімділікті арттырады.

• **Терминологиялық стандарттау (terminological standardization):** Патенттік құжаттар, сертификаттау жүйелері және халықаралық құқықтық актілерде бірізді жазуды қамтамасыз етеді.

• **Лингвистикалық интеграция (linguistic integration):** Ғылыми жарияланымдар мен білім беру саласында қазақ тілін әлемдік ғылыми қауымдастыққа енгізудің тиімді тетігі.

• **Трансұлттық коммуникация** (transnational communication): Латын графикасы мемлекетаралық ақпарат алмасуда ортақ код ретінде қызмет атқарады.

Халықаралық байланыстарда тілдік кедергілерді азайту және әртүрлі халықтар арасындағы қарым-қатынасты тиімді ету аса қажет. Түркі мемлекеттері деңгейінде алғашқылардың бірі болып латын негізіндегі әліпбиді ортақ тілдік құрылым ретінде енгізу бастамасы қолға алынды. 2024 жылдың қыркүйегінде Түркі мемлекеттері ұйымы түркі тілдес халықтардың өзара түсінігін арттыру, мәдени және білім саласында ынтымақтастықты кеңейту мақсатында ортақ латын негізіндегі әліпби жоспарын бекітті. Бұл бастама әрбір елдің тілдік ерекшеліктерін ескере отырып, жазбаша қатынасты оңайлату арқылы түркі тілдес елдердің арасында мәдени, білім және ғылыми алмасуды күшейтуді көздейді. Осындай ортақ әліпби бағдарламасы халықаралық коммуникацияны тиімді жүргізуге, ақпарат алмасуды жеделдетеді. Бұл латын графикасын қабылдаған елдердің тілдік кедергілерді азайтып, ынтымақтастықты тереңдетуге бағытталған стратегиялық қадамы ретінде бағалануда [8].

Қазақстандағы латын әліпбиіне көшу мәселесі келетін болсақ, мемлекеттік тілді латын графикасына көшіру туралы бастамасы 2017 жылы қабылданған Жарлықпен ресми түрде белгіленді. Бұл құжатқа сәйкес, қазақ тілінің жазу жүйесін кириллицадан латын әріптеріне біртіндеп ауыстыру 2025 жылға дейін жүзеге асырылуы тиіс, және бұл кезеңдік жоспар бойынша түрлі бағыттарда – білім жүйесінде, ресми құжат айналымында және ақпарат құралдарында енгізілуде. Бұл реформа тек жазу жүйесін өзгертумен шектелмей, елдің тілдік саясатын жаңа әлеуметтік-мәдени бағытқа икемдеу мақсатында жүзеге асырылып отыр. Латын графикасына көшу елдің білім беру жүйесін жаңғыртуға және әлемдік ақпарат кеңістігіне кіруді жеңілдетуге ықпал етеді. Сонымен қатар, мамандар мен студенттер үшін халықаралық білім бағдарламалары мен ғылыми әдебиеттерді оқу, зерттеу нәтижелерін жариялау жеңілдей түседі, өйткені көптеген ғылыми және академиялық ресурстар латын негізіндегі тілдерде қолжетімді. Халықаралық байланыстар тұрғысынан бұл қадам Қазақстанның сыртқы ынтымақтастығын нығайтуға мүмкіндік береді. [9].

Қазіргі жаһандану дәуірінде мемлекеттер арасындағы ақпарат алмасу қарқынды дамып, жазбаша және тілдік коммуникацияның маңызы артып отыр. Латын графикасы халықаралық деңгейде ақпарат алмасу мен ғылыми-академиялық ынтымақтастықты жеңілдететін әмбебап құрал болып табылады. Ол ғылым, білім, технология және цифрлық коммуникация салаларында стандартқа айналып, ғалымдар мен зерттеушілердің нәтижелерін халықаралық аудиторияға жеткізуге мүмкіндік береді. ТМД және Түркі мемлекеттері аумағында латын графикасына көшу ұлттық тілдерді жаһандық ақпарат кеңістігіне бейімдеу және мәдени-білімдік ынтымақтастықты нығайту мақсатында жүргізілуде. Қазақстандағы кезеңді көшу жобасы да осы бағыттағы стратегиялық қадам болып саналады. Бұл реформа мемлекеттік тілдің халықаралық стандарттарға сай дамуына, ғылыми-зерттеу және білім беру салаларында жаһандық интеграцияға, сондай-ақ мәдени және экономикалық қатынастарды жетілдіруге ықпал етеді. Латын графикасына көшу тек ресми қатынастар үшін ғана емес, мәдени, білім және технологиялық алмасуды тиімді жүргізуге, шетелдік инвесторлар мен туристер үшін ақпараттық қолжетімділікті арттыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан қарағанда, латын

әліпбиі ұлттық тіл қазақ тілінің дамып, кең шарықтауына ғана үлес қосып қана қоймай, халықаралық байланыстар мен жаһандық коммуникацияны нығайтуда маңызды стратегиялық құрал болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ

1. Виктория Фромкин, Роберт Родман, Нина Хайамс. Тіл біліміне кіріспе - Астана: “Ulttyq ay'darma biy'rosy”, 2018 - 6 бет
2. Виктория Фромкин, Роберт Родман, Нина Хайамс. Тіл біліміне кіріспе - Астана: “Ulttyq ay'darma biy'rosy”, 2018 – 12 бет
3. Қазақ жазуының реформаторы – Ахмет Байтұрсынұлы // https://el.kz/aza-_zhazuyny-_reformatory_-_akhmet_bayt-rsyn-ly_42583/
4. Латын графикасын қолдану тарихы // https://ust.kz/word/latyn_grafikasyn_qoldany_tarihy-220322.html
5. Latin Alphabet: Languages That Use it & Variations // <https://www.milestoneloc.com/latin-alphabet-usage-and-variations/>
6. Turkic States Agree On Common Latin Alphabet, But Kyrgyzstan Happy With Its Cyrillic Script // <https://www.rferl.org/a/common-turkic-alphabet-kyrgyz-kazakh-uzbek-turkmen-latin-cyrillic/33137392.html>
7. Введение латиницы позволит влиться в мировое информационное пространство – ученый // <https://www.bilim.expert/post/введение-латиницы-позволит-влиться-в-мировое-информационное-пространство-ученый>
8. Turkic States Revive Latin-Based Alphabet to Preserve Linguistic Heritage // <https://astanatimes.com/2024/09/turkic-states-revive-latin-based-alphabet-to-preserve-linguistic-heritage/>
9. Switching to Latin alphabet further opens Kazakhstan to the world // <https://astanatimes.com/2018/03/switching-to-latin-alphabet-further-opens-kazakhstan-to-the-world/>
10. Зина О'лири. Зерттеу әдіснамалары мен негіздері. Нұрсұлтан: “Ulttyq ay'darma biy'rosy”, 2020 – 18 бет

Боранбай А.А.**п.ғ.магистрі****Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті
(Қарағанды, Қазақстан)****БАЛАҒА ЕСІМ БЕРУДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СЕБЕПТЕРІ**

Аннотация. Мақалада қазақ қоғамындағы кісі есімдерінің қойылу уәждемесі, олардың тарихи, әлеуметтік және лингвомәдени негіздері қарастырылады. Адам есімдерінің заман ағымына, қоғамдық-саяси өзгерістер мен діни танымдарға байланысты трансформациялану үдерісі талданады. Кеңестік дәуірдегі, тәуелсіздік жылдарындағы және қазіргі кезеңдегі антропонимдердің өзіндік ерекшеліктеріне салыстырмалы сипаттама беріліп, тарихи тұлғалар есімдерінің тілдік өзгерістері (Ибраһим – Абай, Қанафия – Шоқан т.б.) мысалдармен негізделген. Сонымен қатар, балаға ат қоюдың дәстүрлі азан шақыру ғұрпы мен шарифат және тілдік тұрғыдан тыйым салынған есімдер мәселесі сөз болады.

Кілт сөздер: қазақ антропонимикасы, есім қою уәждемесі, лингвомәдениеттану, салт-дәстүр, азан шақырып ат қою, тарихи есімдер, діни есімдер, ономастикалық тыйымдар.

Дүние жүзіндегі барлық адамның есімі бар. Жер бетінде есімі жоқ адамды кезіктіру мүмкін емес дүниелердің бірі. Тек кейбір мемлекеттерде тегі жоқ немесе оны иемденбейтін адамдар кездесуі мүмкін. Мысалы, Исландия мемлекеті – жер бетіндегі тегі жоқ адамдар кездесетін жалғыз мемлекет. Бұның себебі, Исландия бұрында шағын арал болып, тұрғындарының саны аз болғандықтан тек қатты қажет болмаған [1]. Жалпы адамдардың барлығының есімдерінің пайда болу тарихы, кезеңі, себебі бар.

Қазақ есімдері де бірден пайда болмаған. Әр есімнің өзіне тән тарихы, пайда болу жолы, қойылу уәждемесі бар. Қазіргі есімдердің ішінде де ерте замандарда қойылғандары кездесетіні рас. Мысалы, *Алтын, Алтынбек, Күміс, Күмісбай, Темірбек, Арыстан, Орақ т.б.* Жалпы адам есімінен сол заманның әлеуметтік көрінісін немесе қоғамдық көрінісін байқауға болады. Кейбір есімдер халық тұрмысының ертедегі тіршілік іс-әрекетінен және шаруашылық күйінен мағлұмат береді. Сондай-ақ әдет-ғұрып, тарихи дәстүрлер мен кісі есімдерінің арасында тозбас желі бар. Кісі аттарынан тілдің лексикалық материалы, фонетика-морфологиялық, құрылымдық сипаттарын анық байқаймыз. Бұл дәлелдерді қазақ есімдеріне де тән деп қарауға болады. Осымен қатар адам аттарының ерте кездерде рулар мен рубасыларының аттарымен де байланысты болғанын, ру атын өз атымен қоса айту да болғанын көрсеткен ғалымдар бар. Бұл дәлел алғашқы қоғамда адамдардың жалпы ру, яки ру басшыларының атымен аталғанын, соның қалдығы екендігін көрсетеді. Кейіннен адамдарды бір-бірінен ажырату үшін арнайы ат беріле бастайды. Ол ат бала өмірге келгеннен кейін жеті күннен соң қойылатын болған [2].

Өмірге келген жас бөбек, сәбиге жарасымды ат қойып, есім беру – келе жатқан ата дәстүр, дағдылы әдет. Есімдердің әдетте адамды екінші адамнан ажырата білу үшін

қойылатыны хақ. Ұлы Гомер: «Есім дегеніміз алуа-шекер сыйлық. Ал сыйлық пен тарту адам үшін зор қуаныш» деген екен. Адам үшін өмірлік, шексіз қуаныштың бірі – уақыт, дәуір талабына, өз талғамына сай келетін айшықты да сұлу, мәнді де мәнерлі есім иемдену екені даусыз. Ескіліктен келе жатқан өмірлік маңызы зор бұл мәселе өз мәнін бүгін де жойған жоқ, әлі де маңызды, аса өзекті қалпында қалып отыр.

Жер бетін мекендеген әрбір халықтың ұлттық болмысына, тарихына, діліне, тіліне, тұрмыс-тіршілігіне негізделген ұлттық болмысын танытатын сан ғасырлық наным-сенімдері, тыйымдары, әдет-ғұрыптары бар. Қазақ халқы ата-баба дәстүрін, әдет-ғұрпын ұқыпты сақтап, ұмытуға жол бермей, күнделікті өмірде үйлесімді қолданып келе жатқан халықтардың бірі екені сөзсіз.

Дәстүр – тарихи дамып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан, қоғамда немесе жекелеген әлеуметтік топтарда ұзақ уақыт бойы сақталған әдет-ғұрып, әлеуметтік құрылымдар, идеялар мен құндылықтар, мінез-құлық нормалары мен әлеуметтік-мәдени мұра элементтері болып табылады.

«Дәстүр» – салт-дәстүрге айналған салт, ырым.

«Дәстүр» – этникалық топтың өмірін сақтау мақсатында саналы түрде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан материалдық және рухани мәдениеттің, қоғамдық немесе отбасылық өмірдің құбылысы [3].

Ат қою, балаға есім беру (ғұрып) – ат қою қазақ халқының ең салтанатты ғұрыптарының бірі. Бұл жаңа туған нәресте мен оның ата-анасы, отбасы, туыстары мен достары үшін ерекше мереке. Осы бала болашақта лайықты азамат болып өссін деген тілекпен қазақ халқы оның есіміне ерекше мән берген. Бүлдіршінге халық үшін маңызы бар атақты адамдардың, атақты ақындардың, шешендердің, батырлардың есімдері берілген.

Қазақтар балаға есім беру салтанатты рәсіміне ерекше мән берген. Балаға әдемі есім немесе белгілі адамның атын қоюға тырысады, ол сол адамға ұқсағанын қалайды. Бұл ретте ырымды құрметті адамдарға тапсырып, жаңа туған нәрестеге (батаға) бата береді. Ата-ана баласына ұлылар мен әулиелердің есімдерін атаудан қашады. Бұрынғы заманда есімдер көбінесе бала туылған кезде болған жағдайларға байланысты қойылып отырған.

Азан шақырып ат қоюда, балаға есімді әкесі, атасы немесе үйдің үлкенін қойып, ілімі көп адам баласын қолына алып, құбылаға қарай бұрылады. Баланы басқа адам ұстаса да болады, түрегеп тұрып оң құлағына азан, сол құлағына қамат оқылатын болған Есімді баланың екі құлағына үш рет қайталаған дұрыс. Азан оқитын адам баланы жастық сияқты жұмсақ нәрсеге қойып құшақтайды. Бірі баланы қолына алады, бірі азан оқиды. Бір хадисінде Шариф: «Жаңа туылған нәрестенің оң құлағына азан, ал сол құлағына «Умму Сибиан» оқылса, аурудан сақтайды» (Тәңір) деген [4].

Ғасырлар бойы қалыптасып, халық тарихымен бірге жасап келе жатқан есімдерді профессор Т.Жанұзақ бірнеше лексикалық топқа бөліп [3], қазақтың күнделікті тіршілігімен, қоршаған ортаны тануымен, баланың өмірі жарқын, әдемі, ғұмыры ұзақ, бақытты, өзі сондай зейінді, ақылды, парасатты, алғыр, көреген, алып тұлға, зор денелі, бойында ізеттілікпен, әдептілік қалыптасқан, көз тимей аман жүрсін деген ниетте

қойылған есімдерді жіктеп көрсетті. М, *Ақмарал, Гүлайым, Тастемір, Томирис, Ажар, Тұрар, Тоқтасын* т.б.

Қазақ отбасында ұл мен қызға бірдей есімдер қойылатын сәттерде жоқ емес. Мысалы: *Ардақ, Жанат, Асыл, Асылжан, Бағдат, Мереке, Бекзат, Бақыт, Рауан, Тұрсын, Нұржан, Аңсаған, Айшуақ, Сағыныш, Дигар*. Бұл есімдерді біз ер адамнан да, нәзік жанды сұлу бойженткеннен де кезіктіре аламыз.

Есімдерге қарап Қазақстанның басынан өткерген тарихи кезеңдерді байқауға болады. М, *Совет, Октябрь, Кеңес, Майдан, Пионер*. Бұл есімдердің барлығы Кеңес заманында қойылған. Қазіргі таңда ата-аналар балаларын бұндай есімдерді қоймайды.

XX ғ. бас кезінде және егемендікке қол жетіп, тәуелсіз мемлекет болғаннан кейінгі жаңа есімдер саны көбейе түсті. Тіліміздегі кісі есімдерінің шығу, пайда болу жағынан бір дәуір, бір заманға ғана тән еместігі анық байқалады. Тәуелсіздік жылдарында ең көп қойылған есімдердің бірі-*Нұрсұлтан*. Сонымен қатар, *Елбасы, Нұротан, Нұрлыжол, Астана, Теңге, Мәңгілік, Ақорда, Бәйтерек, Мәслихат, Мәжіліс, Сенат* есімдері де кездеседі. Бұл есімдер еліміздің тәуелсіздігінің тарихи бейнесі.

Қазіргі таңда біздің қоғамда діни, тарихи есімдерді қою көптеп кездеседі. Себебі тіл қоғамға байланысты өзгеріп отырады. Қоғамымызда діннің қайта жанданып тұрған кезі. М, *Мұхаммед, Ислам, Ибраһим, Абдуллах, Әли, Илияс, Ғани, Ханифа, Хадиша, Халима, Фатима* т.б. қойылған есімдерден байқай аламыз. Пайғамбарларға ұқсасын, солардың жолын қусын деген ниетте осы есімдер көп қойылуда. Сонымен қатар, толықтай діни есімді қою «балаға ауыр болады», «бала ол есімді көтеріп жүре алмайды», «балаға ондай есім қою-үлкен сынақ», «бала ол есімге лайықты түрде өмір сүруі керек»-деген, сынды пікірлерде қоғамда баршылық. Сол үшін *Мұхаммедтің* алдына нұр, дін сөздерін жалғап қояды. М, *Нұрмұхаммед, Дінмұхаммед*. Демек, діни есімді толық қоймай оның алдына сөз қосады. М, *Нұрислам, Әлинұр, Әлихан, Байахмет, Байғали* т.б. Бұл дәстүрді біз сонау Ұлы ақын Абайдың атынан-ақ байқап тұрмыз. Жеңгелерінің Абайды «Телғара» деп атауы түсінікті, қарт әже Зере пайғамбардың есімін тікелей атамай, қазақтың салт-дәстүрін ұстана отырып «Абай» деп атап кеткен. Екінші бір себебі, арабтың «Илаһ» сөзі біздің тілімізде «лайым» болып айтылады. «Ибраһим» есімі «Ыбырайым» ретінде кең қолданысқа енген. Бауыржан Мырзақұлдың айтуы бойынша, қарапайым халық өз тіліне ыңғайлап алған. Жасы келген Зереде өз немересін «Ыбай-Ыбай» деп еркелетіп, артынан бұл есім Абай деп өзгеруі әбден мүмкін дейді. *Ибраһим – Ыбрайым – Ыбырай – Ыбай – Ыбай – Абай* болып өзгеріске ұшыраған [5].

Есімдері өзгеріске ұшыраған басқада тарихи тұлғалар бар. М, *Ыбырай Алтынсарин-Ибраһим, Шоқан Уалиханов-Мұхаммед-Қанафия, Сәкен Сейфуллин-Сәдуақас, Мұқағали Мақатаев-Мұхаммедқали, Бейімбет Майлин-Бимұхаммед, Қаныш Сәтбаев-Ғабдулғани* т.б.

Тарихи есімдердің көшін - *Әлихан* бастап тұр. 2023 жылдың рейтингінде көш бастап тұрған бұл есімді 1420 ұл бала иемденген [6]. *Ахмет, Жаһанша, Халел, Абылай, Бейбарыс, Томирис* деген есімдер кездеседі.

Бұл есімдерден бөлек біздің өмірімізде өз балаларына елімізде болып жатқан яки болған саяси немесе күнделікті жанұядағы оқиғалар мен спорттық сайыстарға байланысты есім берген ата-ана да кездеседі. Мысалы, Қазақстанда тұңғыш рет 2011

жылы ұйымдастырылған Қысқы Азия ойындар уақытында елімізде туған 40 нәресте Азия есімін иеленген. Сондай-ақ, елімізде *Саммит* есімді 22 ер бала, *Саммита* атты үш қыз, 15 *Саммитхан* бар. Мемлекеттік маңызы бар оқиғаларды қалт жібермейтін әулетте Астана, Нұрлыжол деген есімдер де кездеседі. «ЭКСПО-2017» Халықаралық көрмесінің құрметіне бір балаға *Бәйдібәкспо* есімі қойылған.

Ромео, Теңіз, Эдельвейс, Ақсақал Арыстанбек, Саммидастана, Эверест, Нұрпрезидент, Інжу-Маржан, Бай-Арыстан, Еңлік Сұлу, Бриллиант, Офелия, Нью-Йорк, Рим, Атланта сынды ерекше есімдер де кездеседі.

Кино сүйер қауымда Фильм, Драма, Телехикаяның кейіпкерлерінің есімдерін беріп жатады. М., *Шехризат, Кемал, Дениз, Севил т.б*

Кей есімдерге шариғат тұрғысынан да, тілдік тұрғыдан да тыйым салынатын кездер болады. Пайғамбарымыз Алла Тағалаға қарсы келетін мағынаны білдіретін есімдерді қоюдан тыйған.

«Құл» деген мағынаны білдіретін «абдун» сөзін Алла Тағаланың есімі мен сипаттарынан басқа атауларға тіркеуге болмайды. Мысалы, Абдулузза – «Уззаның құлы» (Узза Исламнан бұрын табынатын пұттың аты болған), Абдулқағба – «Қағбаның құлы» деген сияқты есімдер.

Алла Тағаланың көркем есімдерін сол күйінде балаға есім етіп беруге болмайды. Мысалы, *Алла, Рахман, Халик, Ахад, Разик, Бәрии, Раббы* деген сияқты.

Жын-шайтандардың, көпірлердің, дінсіздердің көсемдері мен тағы басқа халық арасында жаман жағынан танылған кісілердің аттарын қою да мұсылман баласы үшін дұрыс емес. Мысалы, *Ібіліс, Ифрит, Перғауын, Наман, Жалұт, Әжүж, Мәжүж, Хосрау, Цезарь, Ленин, Сталин, Энгельс, Маркс, Тельман, Дарвин, Коммуна, Партия* тағы басқа.

Сонымен қатар «Патшалардың патшасы», «Әкімдердің әкімі», «Сұлтандардың сұлтаны» деген мағынаны білдіретін есімдер [7].

Қорытындылай келе, баланың есімі оның өмірлік жолдасы болғандықтан, ат қойғанда, көркем, мән-мағынасы жоғары, жақсы есімдерді таңдаған абзал. Балаға әдемі есім беру ата-ананың өмірдегі ең басты парызы болып табылады. Әдемі есімі бар баланың өмірі де әдемі болмақ.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. <https://optymistychna.com/ru/news-ru/islandtsy-ne-imeyut-familij>
2. Жанұзақ Т. Қазақ есімдерінің анықтамалығы. – Алматы: Арыс, 2009. – 550 б.
3. Қалыбекова А. Қазақ халық тәрбиесінің асыл мұрасы. – Алматы: БАУР, 2011. – 485 б.
4. Бимурзаев Н. Бақыттың кілті Жанұя. – Алматы 2021. – 232 б.
5. <https://abaialemi.kz/post/view?id=1315>
6. <https://kaz.zakon.kz/amp/kogam-tyyny/6002260-kazakstanda-balaga-en-kop-koilylatyn-esimder.html>
7. <https://sputnik.kz/20181013/bala-esim-top-20-7589294.html>

Мұқтар Т.Т.
пед. ғ. магистрі,
Жолаева Г.Б.
пед. ғ. магистрі

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті
(Қарағанды, Қазақстан)

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ МИФОЛОГИЗМНІҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада фольклор мен көркем әдебиеттің өзара байланысы және қазіргі қазақ әдебиетіндегі мифологизмнің көркемдік қызметі қарастырылады. Мифологиялық танымның әдебиеттегі көріністері, дәстүрлі мифтердің жаңаша интерпретациясы мен авторлық миф жасау ерекшеліктері талданады. Мифтің ұлттық дүниетаным мен мәдени жадыны сақтаудағы маңызы айқындалады.

Кілт сөздер: фольклор, әдебиет, миф, мифология, мифологизм, мифопоэтика, архетип, ұлттық дүниетаным.

Әлем әдебиетінің даму тарихында фольклор мен көркем әдебиеттің байланысы маңызды орын алады. Кез келген халық әдебиетінің бастауы халық ауыз әдебиетімен тығыз байланысты. Фольклор ғасырлар бойы ұлттың дүниетанымын, тарихи жадын, эстетикалық талғамын сақтап, көркем әдебиеттің қалыптасуына негіз болды. Қазақ әдебиеті де осы заңдылықтан тыс емес. Әсіресе жаңа жазба әдебиеттің қалыптасу кезеңінде фольклорлық дәстүрлер көркем шығармашылықтың басты қайнар көзіне айналды. Қазақ әдебиетіндегі фольклорлық мұраның көркем әдебиетпен тоғысуы жаңа әдеби бағыттардың пайда болуына ықпал етті.

Әдебиет пен фольклордың байланысы – әлем мәдениетінің өркендеуіндегі негізгі заңдылықтардың бірі. Дүниежүзіндегі қандай әдебиетті алып қарасақ та, оның түпкі негізі – фольклор екенін көреміз. Сондықтан әдебиеттегі фольклоризм барлық әдебиеттің тарихы мен теориясын зерттегенде де, жеке ақын-жазушылардың шығармаларын талдағанда да көрнекті орын алады. Қазақтың халық ауыз әдебиеті мен көркем әдебиетінің шын мәніндегі алғашқы шығармашылық тоғысуы Абай поэзиясынан, яғни жаңа дәуір әдебиетінен айқын көрінді. Бұл кездесу жаңа қазақ әдебиетінің туып, қалыптасуында тарихи рөл атқарғандығы күмәнсіз. Абай бастаған жаңа көркем әдебиет, бір жағынан, фольклордан алшақтай отырып, екінші жағынан, одан мол сусындады.

Әлбетте, фольклорға арқа сүйеу Абайдан бұрынғы авторлық ауыз әдебиетінде де, жазба мәтіндерде де орын алғаны даусыз. Сонау түркі заманындағы тасқа қашалған текстерде, орта ғасырдағы қолжазба шығармаларда фольклордың әсері анық байқалады. Осы байланысты тарихи тұрғыдан қарасақ, халық поэзиясының көркемдік, идеялық, стильдік ерекшеліктері әр дәуірдегі әдебиетте әртүрлі мақсатта, әртүрлі формада қолданылғанын көреміз және бұл қолданыс бірде табиғи, бірде мақсатты түрде жасалғанына көз жеткіземіз. Әрине, бұл байланыс бір типті және үнемі тығыз болмаған. Әрбір тарихи кезеңде әдебиет пен фольклор бір-біріне әрқилы мақсатпен ықпал етіп отырған, олар кейде өзара жақындасып, кейде бір-бірінен алшақтап жүрген – бәрі белгілі

бір дәуірдің, қоғамның сұранысына және сол шақтағы әдебиеттің көркемдік даму деңгейіне байланысты еді. Бұдан шығатын қорытынды - әдебиет пен фольклордың ара қатынасы өте күрделі процесс, осы үдерістің тарихын, даму барысын зерттеу әдебиеттану үшін де, фольклортану үшін де аса маңызды проблема.

Фольклордың әдебиетке, әдеби шығармаға енуі үнемі біркелкі, ылғи да автордың әдейі солай істеуімен байланысты бола бермейді. Орыс ғалымдары мынадай заңдылықты байқаған екен: а) фольклор элементтері әдеби шығармаға бейнеленіп отырған объектінің атрибуты болғандықтан енетіндігі; ә) олар фольклорлық дәстүрдің өзінен тікелей алынбай, әдебиетте бұрын қабылданып, сіңісіп кеткендіктен кірігуі. б) жазушының фольклорға әуестігінен емес, оның ұлттық болмысынан, ұлттық психология мен тілдік табиғатынан туындаған себепті болатындығы.

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында дүниеге келген біраз шығармаларда фольклорды пайдалану мүлде жаңа үлгіде, жаңа қарқында көрінді. Әсіресе, екі ғасырдың тоғысында дүниеге келген шығармаларда фольклор әрқилы мақсатта пайдаланылып, әрқилы қызмет атқарып ғана емес шығарманың біртұтас мазмұнының өзі, кейіпкерлердің болмысы түрінде де көрінеді. Екінші сөзбен айтқанда, фольклордың белгілі бір сюжетін қолданумен ғана шектелу жоқ, ендігі романдарда, кейде повестер мен әңгімелерде де, поэма-өлеңдерде де фольклорлық сана мен фольклорлық ойлаудың архитиптері, кейіпкерлердің санасынан көне жайттар, тарихи генетикалық жадының тереңінде жатқан фольклорлық-мифологиялық ұғым-түсініктер, түйсіктер кең пайдаланылады. Ал, бұл жағдай әдебиет пен фольклор жаңа дәуірде жаңаша, жаңа деңгейде байланыс жасауда деген ойға жетелейді [1].

Әсіресе миф белгілі дәрежеде, әдебиет үшін көркемдік әрі танымдық қызмет атқарып келді және бұл қызметін әлі де жалғастыруда. Әдебиет пен мифологияның байланысын, қарым-қатынасын жан-жақты зерттеген Ю.М. Лотман, Е.Е. Мелетинский, А.А. Потебня, Х. Кессиди, О.М. Фрейденберг, А.А. Лосев, М. Лифшиц, М. Эпштейн, Е.Н. Козубовская, В. Хализев сияқты шетел ғалымдары.

Қазақ әдебиеттануында миф пен көркем әдебиеттің байланысы кейінгі кездерде қолға алынып зерттеліп жүр. Десек те, мифология мен әдебиеттің байланысын, мифтік ойлау мен көркемдік ойлаудың ұштасуын зерттеп қарастырған біраз еңбектер де бар. Оларға А.Жақсылықовтың «Қазақ әдебиетіндегі діни мазмұнды шығармалардағы әуен, идея және образдар, Ж.Ә. Аймұхамбеттің «Миф. Мифология. Мифопоэтика» еңбегін, Г. Пірәлиеваның «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем» атты докторлық, А. Мәуленовтің «Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі», Л. Мұсалының «Символ және оның көркемдік қызметі», Г. Шаинованың «Роллан Сейсенбаев прозасындағы мифологизм» атты кандидаттық диссертацияларын атауға болады.

«Кейінгі жылдардағы зерттеулер бойынша мифтің әдеби туындылардағы көрінісін зерттеп, олардың пайдаланылу жолдарына түрлі классификация жасалды. Ең алғашқы классификацияны Е.М. Мелетинский, З.Г. Минц, Ю.М. Лотман сияқты ғалымдар жасаған. Келесі классификацияны М.Н. Эпштейн жасады. Одан кейін осы аталған ғалымдардың классификацияларына сүйене отырып, Д.Н. Низамиддинов қазіргі әдебиеттегі мифологизмнің қолданылу формаларын төмендегідей етіп топтастырды».

Бірінші: дәстүрлі мифтік сюжеттер мен образдарды пайдалану. Осы алғашқы форманың өзі екі түрлі сипатта көрінеді:

а) дәстүрлі мифтік сюжеттер мен образдарды талдау, түсіндіру (интерпретация).

ә) дәстүрлі мифтік сюжеттер мен образдарды өзгерту, ауыстыру (трансформациялау) [1].

Мифологизмнің қазіргі әдебиетте қолданылуының екінші жолы – авторлық мифтердің шығарылуы. Авторлық мифтердің дүниеге келу жолдары әр түрлі десек те болады. Онда миф ақын немесе жазушы мақсатына орай туады. Қазақ әдебиетінде авторлық мифті тудырушылар қатарына М.Ж. Көпеев, С. Сейфуллин, М. Жұмабаев, Ә. Найманбаев т.б. ақындарды атауымызға болады. Авторлық мифтер көбіне символикалық шығармаларында кездеседі. Авторлық мифтер туралы айтқанда Лермонтов, Гоголь, А. Белый шығармаларымен бірге қазіргі заманнан Ш. Айтматов, Ф. Искандер, А. Ким, О. Бөкей шығармаларын айтуға болады.

Қазіргі әдебиеттегі мифтің үшінші формасы – мифологиялық стильдендіру (стилизация). Мифологиялық стильдендіру туралы ең алғаш ой айтқан Я.Э. Голосовкер былай деді: «Автор шығарманы мифтендіргенде мифтен бастау алған теңеу, метафораларды қолдануды көздемейді, бірақ оларды белсенді түрде пайдаланады», - дейді. Мифологиялық стиль сипаты – мифологиялық метафораларды сол қалпында көркем мәтіннің бір компоненті ретінде қолдану.

Сөйтіп, ғалым Низамидинов өзінің алдындағы ғалымдар еңбектеріне сүйене отырып мифологизмнің қазіргі әдебиеттегі үш түрлі сипатын ашып көрсетеді.

«Зерттеушілер миф пен көркем жазба әдебиетпен байланысын екі түрлі аспектіде болатынын айтады: 1) эволюциялық және 2) типологиялық. Эволюциялық аспект мифті қарастырғанда жазба әдебиеттің тарихи құбылыс түрінде пайда болуына дейінгі сананың тұрақты бір даму бөлігі ретінде алады. Бұл көзқарас бойынша қарасақ әдебиет мифтің ең алғашқы түрлерімен емес, соңғы өзгеріске түскен түрлерімен байланыс жасайды және әдебиет мифтің белгілі бір дәрежеде өзгеруіне ықпал етеді.

Ал типологиялық аспекте миф пен жазба әдебиет әлемді танып-білу мен сипаттаудың екі түрлі әдісі ретінде қаралады. Бірде екеуі қатар жүрсе, енді бірде екеуі екі түрлі сипатта көрінеді. Яғни бұл кезде мифология өзінің басты ерекшелігін жоғалтқан жоқ [2].

Фольклор мен әдебиеттің өзара байланысы ұлттық мәдениеттің дамуы мен сақталуының маңызды тетігі болып табылады. Қазіргі қазақ әдебиетінде мифологизм жаңа сипатқа ие болып, көркем шығармалардың идеялық және эстетикалық мазмұнын байытуда маңызды қызмет атқарып келеді.

Миф қазіргі әдебиетте тек көне мұраның қалдығы емес, ұлттық дүниетанымды танытатын, тарихи жадыны сақтайтын және заманауи мәселелерді көркем тұрғыдан бейнелейтін маңызды мәдени құбылыс ретінде көрінеді. Сондықтан мифологизмді зерттеу қазақ әдебиеттануының өзекті бағыттарының бірі болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. - Алматы: Арда, 2011. – 486 б.
2. Аймұхамбет Ж.Ә. Миф. Мифология. Мифопоэтика: Монография. – Астана: Фолиант, 2016. – 184 б.

Жеткизгенова А.Т.
Есенов университетінің қауымдастырылған профессоры, филология
ғылымдарының кандидаты
(Ақтау, Қазақстан)

ҒЫЛЫМҒА ҒҰМЫР АРНАҒАН ҒАЛЫМ ҚЫЗ – ҚАНЫГҮЛ

Қаныгүл Әбдібекқызы Жаманбаева – Маңғыстау өңірінен шыққан алғашқы ғылым кандидаттарының бірі. Өңірімізден шыққан қаракөз көзді қарлығаш қыздың арманы – қазақ когнитивті лингвистикасының негізін салып, тамыры тым тереңде жатқан ғылымын өркендету еді.

Ғылымның алтын тұғыры болған Қазақстан Ғылым академиясының құт мекені – Алматы қаласына ізін басып, жолын жалғауға келген Маңғыстаулық жас ғалымдарға қамқорлығының, жылы сөзінің өзі қаншама қуат бергені туралы елжірей айтқандардың көбі аға буын қатарына өтті.

Мақаламызда ғалымның ғылыми еңбектерінен бөлек шығармашылық ізденісте болғандығын айқындайтын жазушылық шеберханасынан табылған «Үлкен жолдың адамы» туындысымен бөліспекпіз.

Қаныгүл Жаманбаеваның «Үлкен жолдың адамы» повесі мен «Қыз Құндыз», «Қара гүл», «Айдос батыр» ертегілері ғалымның жазушылық қырын айқындайтын айрықша шығармашылық табысы болып саналады.

Бастан-аяқ психологиялық, сезімдік құбылысқа құрылған шағын ғана «Үлкен жолдың адамы» повесі шып-шымырлығымен қоса шытырман ойлы.

Көркем мәтіндегі басты қағида болып саналатын адамды тану қағидасы – заңдылық. Автор – адам, автор – кейіпкер, автор – оқырман, авторлық сана үстемдігі деген ұғым-түсініктердің «Үлкен жолдың адамы» повесінде өзіндік орны сарапталды.

Шығармада оқушы қыздар мен ұлдар арасындағы конфликті астар мен тұспал арқылы контраст суреттеулермен берілген. Контраст сөзінің мағынасы қарама-қарсы, салыстыру, кереғар ұғымдарымен тығыз байланысты екендігі белгілі.

Әдебиеттегі көркемдіктің бірі – контрасты (қарама-қарсы) бейнелеу. «Ұлдардың бөлмесі жүдеу. Есік жақтағы бір шкафтың есігі жоқ. Әр жеріне сыр тамған. Стол терезе жақта. Қоңыр жолақты сары перденің шетінен 2 ілгіші үзілген, онысы салбырап тұр. Кереуеттердің арасындағы тумбалар да қақпасыз. Ішіндегі қағаздар бей-берекет. Серікқалидың бас жағындағы ілулі әдемі домбыра болмаса, қабырға жап-жалаңаш.

Көңілсіз бөлме. Тіпті төсектің жабындыларының көнетоздығы сондай – көзге кір сияқты көрінеді» деп көңілсіз көрініспен қарсы алған бөлме тұрғындары да Аманды жатырқай, тіпті жақтырмай қарсы алады. Олар тіпті Аманның сөзін ықылассыз жүре тыңдаған қалып танытады.

Сұрқай бояулы сұрықсыз бөлмеге келгендегі шаруасы оңынан орала қоймайтыны оқырманға осы тұста сезіліп қалады. Пушкиннің «Балықшы мен балық» ертегісіндегі шалдың тойымсыз, дүниеқоңыз кемпірінің жұмсауымен сұрамсақтанып, қайталап келген сайын, теңіз қалпы өзгеріп «Жыбырлап судың беті шимайланып», «Бұзылып судың түсі лайланып», «Қарайып теңіз беті түнереді» де, ең соңында «Қара бұлт, қара дауыл

толқынды айдап, Сапырып теңіз суын, желдетіп» жіберіп, кемпірді баяғы таз қалпына түсіретін құдіретті құбылыстың әсері бар шығармада. Алтын балықтың тоқтаусыз жалғаса берген шал тілегін орындамай, кілт тоқтатата салуы табиғат құбылысымен астарланса, «Үлкен жолда» повесінде Аманның ұлдар мен қыздар арасын ымыраға келтіріп, татуластыруды көздеген мақсаты тура осы жолы жүзеге аспайтындығы контраст суреттеулер арқылы тұспалдап жеткізіледі.

Дегенмен, жүдеу, солғын бояулы бөлмеге көрік беріп тұрған жалғыз дүние бар. Ол – Серікқалидың бас жағында ілулі тұрған әдемі домбыра. Автор осы домбыра арқылы әлсіз ғана үміт сәулесін жылтыратып кетеді. Осы орайда ұлтымыз үшін құндылық саналатын домбыра деталін сәтті енгізген.

Тихонямен төбелесіп, беті көгеріп, бұзық бала атанып жатқан кейіпкеріміздің досы да, сырлас, мұңдасы да – қазақтың қара домбырасы.

Мүмкін Серікқали домбыра шерте отырып, іштегі мұңын азайтып, шерін тарқататын да шығар. Баланың көкірегінде тұнған ащы өксіктің себебі – әке-шешелері не туыстары өкпе ауруына шалдыққандықтан, отбасынан оқшаулап, қауіпсіздік мақсатында интернатта тәрбиелеу деген аты ғана, үнемі кекету, Домбыраның иесі Серікқали болуы да тегін емес.

Контраст көрінісі бір-біріне мүлдем қарама-қарсы заттар мен құбылыстарды бірге алып қараған кезде жаңа бір сезім тудырады. Ұлдардың бөлмесінен көңілі түсіп, жайсыз әсермен шыққан Аманды қыз балалардың бөлмесі әндетіп, жылы атмосферамен қарсы алады.

Повесте: «Мұнда ер балалардікіндей сұрғылт емес, кіріп келгенде, кең, жарық, әрі тап-тұйнақтай бөлме көңіліңді сергітеді. Бейсауат жатқан дүние жоқ, бәрі орын-орнымен үйлесім тапқан, жарасымды-ақ. Перделері де әдемі. Бір бөлмеде он қыз. Кереуеттерді төрге қатарластыра тізіп қойған. Бергі алаңқай бос. Ортада үлкен стол. Қабырғамен жапсарлас шкафтарда киім-кешек, кітап, қағаз. Бар мүлік сонда. Шкафтардың есігі де көп, шамасы, бұл жатын бөлме емес, кезінде оқу залы болса керек» деген үзінді арқылы шығармаға көркемдік-эстетикалық қасиет дарыта отырып, нақты деректі құбылыстарды оқиғалық негіздермен байланыстырады.

Осы контраст суреттеу Аманның практика басталған күні-ақ ұл балалармен тіл табыса алмауын меңзеп, екі ортадағы тартыстың жуық арада ымыраға келе қоймайтын қаупін танытады.

Шығарманың тұтас мазмұнында Аманның жадыраған, жарқыраған көңілді сәтін кездестіру қиын, ондай элементтер жоққа тән. Жақсы баға алуды ойлап, класс жетекшінің айтқанына амалсыз көніп отырған құрбысы Сараға Аманның: «Байқайсың ба, біз осы оқушымен емес, мұғаліммен жұмыс жүргізетін секілдіміз. Мысалы, екеуіміздің де ойымызда: Жаңылдың сол жағынан шығып қалмаудың жайы. Бір нәрсе істесек, балаға ұнай ма демейміз, тіпті олардың пікірімен санаспаймыз да, жетекшінің не методистің көңіліндегідей болса деп қылпылдаймыз» деген сөзі оның үнемі ой үстінде, шешімін таба алмай қиналып жүруінің себебін айқындағандай. Аманның ойында ылғи да интернат балалары, оның ішінде Серікқалимен тіл табыса алмай шиеленісе түскен қарым-қатынастары тұрады.

Автор Аман бейнесіне арнайы тоқталып, сипаттап жатпайды. Аманның рухы биік, әділдікке сенімі берік, ой-ниеті таза жан екендігін шығарма бойында оның ойлары, пайымдары танытып, биікке алып шығады.

Аман бар ықыласымен Серікқалиды жан-жақты зерттеп, мінез-құлқының бағыт-бағдарын айқындап, оның ішіндегі адамгершілік типтегі қасиетін іріктеп алуға тырысады. Серікқалидың кейбір қылықтарына түсінбей дал болып отырса да, адами фактордан бір елі ажырамайды. Аман өте таза, болашақта өз ісінің майталман маманы болатын ұстаз. Осы орайда ұлы педагог А.С. Макаренконың: «Тәрбие – баламен сөйлесумен, оған ақыл-кеңес берумен ғана шектелмейді. Тәрбие – тұрмысты дұрыс ұйымдастыра білуде, балаға әркімнің жеке басы арқылы үлгі-өнеге көрсетуінде», – деген пікірін негізге ала отырып, баланың, қадір-қасиетін, ар-намысын бағалап, дұрыс сөйлеп, дұрыс қарым-қатынас жасаған абзал екендігін мойындатып тұрған ұстаз Аманды танымыз.

Тіпті оны практикаға қойылатын төмен баға да қызықтырмайды, Класс жетекші Жаңылдың Назгүл деген оқушы қызды басы-көзіне қарамай тілдеп жатқанына шыдамай ара түседі, айтарын айтып қалады. Тіпті Жаңылдың жүзін көрмей кетеді,

Аман Серікқалидың әрбір қимыл-қозғалысынан, сөзінен тек жақсылық көруші ретінде көрінеді.

Аманның оқушылармен алғашқы кездесуін автор: «Ұзынды-қысқалы бес бала кітап-дәптерлерін қолтықтарына қысып, самбырлай сөйлеп, төмен түсіп келеді екен. Аманды көріп бұған самарқау көз тастады да, әңгімелерін тия қалысты. Баспалдақта ығысып, жол ашқандарымен, тілге келмеді, ешқайсысы амандаспастан, жанынан сырғып өте берді» деп бастайды. Бір таңғаларлығы ұл балалардың осы самарқаулығы практикадан өтуге келген студенттерге келгенде үдеп кетеді. Класқа кірсе де, бөлмесіне іздеп барса да, әйтеуір осы самарқаулық, немқұрайлылық еңсені басады да тұрады. Қашан көрсе де алдынан кегежесі кері тартып тұрған қырсық мінезді ұл балалар шығады. Серікқалидың әрбір қимыл-қозғалысын, психологиялық мезеттерін зерделеуден талмайтын Аманның табандылығы түбінде көздеген межесіне жеткізді де. Серікқалидың басына қара бұлт үйіріліп, шарасыз күйде түрмеге кетіп бара жатқанда ең соңғы үміті Аманда болып, балалар үйіндегі бауырына балап жүрген кішкентай балаға қамқор болуын өтінеді.

Шығармада түс секілді символдық мәнге ие тәсіл бар. Повесте басқа тәсілдермен бірдей автордың алдына қойған мақсатына қызмет етеді. Аманның Серікқалиға қатысты көрген түсі айнымай келеді. Автор – адам, автор – кейіпкер, автор – оқырман үштігімен бірлесе отырып, кейіпкерге түс көрсету арқылы ішкі құрылым тәсілімен алдағы жағдайдың сезімдік контурын сызып береді.

Түсінде Серікқалидың өңі азып-тозған, киімі алба-жұлба кішкентай баланы өзіне табыстап жатқанын көрген Аман таңертең ұйқыдан мең-зең қалыпта тұрады. Шым-шытырық, түсініксіздеу аяқталған түсті қалай жоруға болатынын білмей, дал болады. Әлгі кішкентай баланы қолына ұстай бергенде, жұлқынып қаша жөнеліп, ақыр аяғында таба алмай қалғанына өкініп, Серікқалидың еңіреп жылап жіберген сәтінде шошып оянып, жүрегі соғып өзі-өзіне келе алмайды. Ертесіне Серікқалидың Аманды оңдырмай сабап, түрмеге қамалған хабары жетеді.

Көркем шығармадағы психологиялық аспектілердің бірі болып табылатын – «түс көру» ұғымының көркем шығармада атқаратын қызметі, мәні мен мақсаты турасында Г. Піралиева «Көркем прозадағы психологизм және оның бейнелеу құралдары» еңбегінде осы түс көру аспектісі жөнінде жүйелі тұжырымдар берген: «Әсіресе түс көру техникасын пайдаланудағы қаламгерлердің құпиясында шек жоқ. Мұнда нағыз шеберлік, нағыз поэтика жатыр. Жазушы өзінің фантазиясын бейнелеуде эстетикалық, философиялық, психологиялық құндылықтарға қол жеткізуде, кейіпкердің жан жүйесін зерттеуде түс көруді талдауға ешқандай бейнелеу құралы тең келмейтіндігі сондықтан да түсінікті болса керек».

Аман бойында повестің басынан аяғына дейін бір беймазалық бар, шешімін таппаған сауалдар тыныштық берер емес халде. Кейіпкердің үнемі ой үстінде, санасын сансыз сауалдармен шырмап жүретін сәттері авторға қосыла оқырманның өзі жауап іздеп отыратын риторикалық сұраулармен беріледі. «Былырғы тәжірибесі бар, әрі бұзып-жарар өткірлігіне салып, үзіліс кезінде класқа емін-еркін кіріп барды да, өзін таныстырған» әрекеті сәтсіз болып шығады.

Сонда бұл қыздың былтырғы батылдығы қайда қалды?

Жалпы, Аманның айналасы шулаған оқушылар мен думанды орта студенттерге толы болса да, жаны құлазып, үнемі жалғыздықта болады. Бірақ бұл жалғыздық тезаурустық қатар құрап, ғалым Қ.Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: Эмоция, символ, тілдік сана» еңбегіндегі: «Жалғыздық, қараңғылық, түпсіз терең т.б.сөздер белгілі бір жан күйінің тылсым белгілерін көрсете бастайды. Айталық, мұң деген күйдің ішкі бөлшектерінің біріне – жалғыздық, өлім, қараңғы көңіл, түпсіз терең т.б. сегменттер кіреді» дегендей, мағына тұтастығына апармайды. Керісінше: «Жалғыздық. Дарашылдық, жапа-жалғыз қалу. Дүниеден, әлемнен бөліну. Өзінің жанын аластау. Оған жеру, безу, жатсыну тән. Философиялық мәнде алар болсақ, жанның әлдебір абсолютті күшке ұмтылуына» бағыттайды. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында Абсолют ұғымы Тәңірмен, кейін Алламен (Хақпен) байланыстырылғандығын ескерсек, Аманның сол Абсолютке жақындауға ұмтылуы – жалғыздықта ойларын жинақтап, жан-дүниесін саф тазалықпен құрсауы деп қабылдаған жөн.

«Үлкен жолдың адамы» күздің салқын күнінде көңілсіз күйде көк бояуы оңып, мұңға оранып, бұлттары әлдекімге өкпелеп кетіп бара жатқандай әсермен жылжыған, қуқыл тартқан аспанға қарап қойып жатақхана алдында Аманның бұйығып тұрған сәтінен басталады. Автобұса да бүкшііп отыра кетуі жас қыздың жастық шаққа тән жалынын басып, келбетін бүркемелеп кеткендей. Оқырман көз алдына самарқау қалыпты кейіпкерді елестетеді. Мектепке бара жатқан қыздың бар ойын оқушылары жайлы күмән мен күдік еншілеп алған.

Ал повестің соңы Аманның болашақтан үлкен үміті бар жарқын бейнесімен «Сол күні күн де жарқырап, айнала төңірекке бар мейірін шашып тұрды. Бұл – шуағын төге жеткен көктемнің алғашқы нұры еді» деп аяқталады. Басы шырғалаң шатаққа қалған Серікқалидың өзіне сенім артып бара жатқаны Аманға бүкіл шығарма бойына жоғалтып іздеп отырған күші қайта оралғандай сезімде қалды.

Шығармада мектеп оқушылары, студенттер, ұстаздар арасындағы қарым-қатынас, Аман мен Асан арасындағы сезім мен сын, сан қилы тағдыр шарпысы қызықтырса, сатқындық, қызғаныш, екіжүзділік секілді күйбең тіршілікте кездесіп отыратын құбылыстар оқырманды ойландырмай қоймайды.

Қанығұл Жаманбаеваның «Үлкен жолдың адамы» повесінің құндылығы – әсер етушілік қуаты мол шыншыл шығарма жасай алғандығымен ерекшеленбек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жаманбаева Қ. Үлкен жолдың адамы 2026
2. Мәдібай Қ.Қ. XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ униерситеті, 2015. – 258 б.
3. Қамзабекұлы Д., Омарұлы Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет пен дәстүрлі ментальдік. – Алматы: ARNA-B, 2013. – 192 б.
4. Омарұлы Б. Жүректің көзі. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2011. – 320 б.

УДК 81

Рустемова Жанар Айдарбекқызы
Академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарҰЗУ
қазақ әдебиеті кафедрасының қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к.
(Қарағанды, Қазақстан)

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕРІНІҢ ӘДЕБИЕТ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ҒЫЛЫМ РЕТІНДЕ ДАМУЫНА ЫҚПАЛЫ

Түйінгеме. Мақалада қазақ халқының ұлы ағартушысы, ғалымы, педагогы Ахмет Байтұрсынұлының білім беру мен оқыту туралы ой-пікірлерінің әдебиетті оқыту әдістемесінің ғылым ретінде қалыптасуы мен дамуына тигізген ықпалы зерттеледі. А. Байтұрсынұлының «Ақ жол» жинағында жарияланған «Қазақша оқу жайынан», «Білім жарысы», «Оқыту жайынан», «Мектеп керектері» атты мақалалары негізге алынып, ондағы педагогикалық-методикалық тұжырымдардың бүгінгі білім беру жүйесіндегі маңызы ашылады. Мұғалім тұлғасына, оқыту құралдарына, бағдарламаның рөліне қатысты ғалымның пайымдаулары ғылыми-теориялық тұрғыдан талданады.

Кілт сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, ағартушылық, әдебиетті оқыту әдістемесі, педагогика, методика, мұғалім, оқу бағдарламасы, білім беру, қазақ мектебі, оқулық.

Рустемова Жанар Айдарбековна
КарНИУ им. академика Е.А. Букетова
Ассоциированный профессор кафедры казахской литературы, к.ф.н.
(Қараганда, Казахстан)

ВЛИЯНИЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ ИДЕЙ А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ НА РАЗВИТИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ КАК НАУКИ

Аннотация. В статье исследуется влияние взглядов великого казахского просветителя, ученого и педагога Ахмета Байтұрсынұлы на образование и обучение в контексте становления и развития методики преподавания литературы как науки. На основе статей А. Байтұрсынұлы «Қазақша оқу жайынан» («О казахском обучении»), «Білім жарысы» («Состязание в знаниях»), «Оқыту жайынан» («Об обучении») и «Мектеп керектері» («Нужды школы»), опубликованных в сборнике «Ақ жол», раскрывается значение его педагогических и методических концепций для современной системы образования. С научно-теоретической точки зрения анализируются суждения ученого относительно личности учителя, средств обучения и роли учебной программы.

Ключевые слова: Ахмет Байтұрсынұлы, просвещение, методика преподавания литературы, педагогика, методика, учитель, учебная программа, образование, казахская школа, учебник.

*Rustemova Zhanar Aidarbekovna
Academician E.A. Buketov Karaganda National Research University
Associate Professor of the Department of Kazakh Literature,
Candidate of Philological Sciences
(Karaganda, Kazakhstan)*

*THE INFLUENCE OF A. BAITURSYNULY'S EDUCATIONAL IDEAS ON THE DEVELOPMENT OF
LITERATURE TEACHING METHODOLOGY AS A SCIENCE*

Abstraction. *The article examines the influence of the views on education and teaching of the great Kazakh enlightener, scientist, and pedagogue Akhmet Baitursynuly on the formation and development of the methodology of teaching literature as a science. Based on A. Baitursynuly's articles "About Kazakh Education", "Competition in Knowledge", "About Teaching", and "School Needs" published in the "Ak Zhol" collection, the significance of his pedagogical and methodological concepts for the modern education system is revealed. The scientist's insights regarding the personality of the teacher, teaching tools, and the role of the curriculum are analyzed from a scientific and theoretical perspective.*

Keywords: *Akhmet Baitursynuly, enlightenment, methodology of teaching literature, pedagogy, methodology, teacher, curriculum, education, Kazakh school, textbook.*

Қазақ халқының рухани тарихында Ахмет Байтұрсынұлы (1872–1937) ерекше орын алады. Ол ақын, аудармашы, тілші-ғалым, педагог ретінде ғана емес, халқының ояну жолындағы жанкешті күрескер ретінде де мәңгілік есімін қалдырды. Ағартушының білім беру мен тәрбие туралы пікірлері – бүгінгі педагогикалық ғылымның өзекті мәселелерімен тікелей үндесетін терең тұжырымдар жиынтығы.

Бүгінгі таңда мектепте және жоғары оқу орындарында әдебиетті оқыту мәселесі жаңа білім беру парадигмасы аясында жаңаша қарастырылуда. Бұл жағдайда А. Байтұрсынұлының педагогикалық мұрасына үңіліп, оның ғылыми-методикалық ой-пікірлерін жаңғыртудың маңызы зор. Бұл шағын зерттеуде ғалымның 1913 жылы жарияланған бірқатар мақаласы негізінде оның әдебиетті оқыту әдістемесінің ғылым ретінде дамуына қосқан үлесі саралана талданады.

А. Байтұрсынұлы өзінің ағартушылық қызметін кең ауқымды бағдарламамен жүзеге асырды. Оның ойынша, ғылым мен өнер адам баласының тіршілігіндегі ауыртпалықты жеңілдетіп, рахатын молайтудың құралы болып табылады. Осы ұстанымды ол «Білім жарысы» (1913) мақаласында айқын тұжырымдаған:

«Неше түрлі ғылым, өнер – бәрі де тіршіліктің ауырлығын азайту үшін, рахатын молайту үшін шығарған нәрселер. Ғылым, өнер артылған сайын дүниеде бейнет кемімекші. Осыған ақылы жетіп, есі енген жұрттар ғылым мен өнерді бірден-бірге асыруға тырысады. Асыру үшін әр түрлі істер істейді. Сол істердің бірі – білім жарысы» [1, 256 б.]

Бұл тұжырымда білімнің утилитарлық қызметі ғана емес, оның ұлттық даму мен өркениеттік жарыста алатын стратегиялық рөлі де айшықталады. Мұғалім мен оқытушы үшін бұл мақсат ұмытпас нысана болуға тиіс: білім беру – тек оқу бағдарламасын орындау ғана емес, халықтың болашағын жасау.

«Халықтың есі енуі баланың есі енуі сияқты: бірте-бірте, ақырындап болмақшы» [1, 261 б.] деген қысқа да нұсқа пайымдауы А. Байтұрсынұлының педагогикалық процеске деген диалектикалық көзқарасын бейнелейді. Білім беру кезеңдерін сақтаудың, асықпай бірте-бірте алға жылжудың маңыздылығы бүгінгі дидактика ғылымының да негізгі қағидаттарының бірі болып саналады.

А. Байтұрсынұлы мектептің рухани өзегі ретінде мұғалімді атап өтеді. «Мектептің жаны – мұғалім» [1, 269 б.] деген тезис оның педагогикалық философиясының бірегей ұраны іспетті. Осы ұстаным бүгінгі білім беру саясатының өзегімен де үндеседі: мұғалімнің кәсіби шеберлігін арттыру – реформаның басты тірегі болып саналады.

Ғалымның «Қазақша оқу жайынан» (1913) мақаласында мұғалімге қойылатын екі түрлі талап нақты тұжырымдалады. Біріншісі – оқытушы өзі үйрететін пәнді жетік білуі тиіс. Екіншісі – баланың табиғатын, психологиясын, ой-өрісінің даму заңдылықтарын меңгеруі шарт. Автор бұл туралы:

«Бала оқытатындар бала оқытуын жақсы білерге керек. Бала оқытуын жақсы білейін деген адам, әуелі, балаларға үйрететін нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші, баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек» [1, 252 б.]

Бұл тұжырым бүгінгі педагогика ғылымындағы «пәндік құзыреттілік» пен «психологиялық-педагогикалық құзыреттілік» ұғымдарының бастауы іспетті. Ал «Оқыту жайынан» (1913) мақаласында пассивті мұғалімдерге деген сын да ерекше назар аударды: «Оқыта білмейтін мұғалімдердің белгісі осы – «Әй, оқындар!» [1, 262 б.]. Бұл – оқушыны белсендіруге, белсенді оқытуға шақыру, яғни бүгінгі «learner-centered approach» (оқушыны орталыққа қоятын тәсіл) тұжырымдамасының сонау ХХ ғасыр басындағы методикалық болжамы. Болашақ мұғалім немесе оқытушы болу – жай оқулықты оқып беру емес, пән мен оқушы арасындағы тірі көпір болу.

А. Байтұрсынұлы оқу ісінің табысты жүруін үш факторға байланыстырады: қаржыландыру, оқу құралдары және мұғалім. «Оқу жұмысының үш жағы үш нәрсеге тіреледі; бірі ақшаға, бірі құралға, бірі мұғалімге» [1, 261 б.]. Бұл үштік тіреу теңгерімінің бүгінгі білім беру менеджменті тұрғысынан да аса маңызды болып саналатынын атап өткен жөн.

Оқу құралдарының сапасы мен оны дұрыс пайдаланудың маңызы туралы ғалым: «Тәртіппен жасалған оқу құралдарымен оқытуға тәртіппен оқыта білетін мұғалім керек» [1, 262 б.] дейді. Яғни жақсы оқулық пен жаңа технология болса да, оны методикалық тұрғыдан дұрыс қолдана білу – бәрінен маңызды. Бұл тезис цифрлық білім беру дәуірінде де өзінің өзектілігін жоймайды.

Бағдарлама мәселесі де А. Байтұрсынұлының педагогикалық пайымдаулары арасында ерекше орынды алады. «Мектеп керектері» (1913) мақаласында ол бағдарламаны мектептің міндетті үшінші тірегі ретінде атап, оның рөлін нақты айқындайды:

«Керексіз нәрселерді үйретіп, балалардың өмірін босқа өткізбес үшін, үйретерге тиісті білімді кем үйретпес үшін, балалардың күші жетпейтін өте алысқа сүйреп кетпес үшін бастауыш мектепте үйрететін нәрселердің кесімі-пішімі болуға тиіс. Сол пішім программа деп аталады» [1, 269 б.]

Оқу бағдарламасын жасауда мазмұнның тиімділігін, баланың жас ерекшелігіне сәйкестігін және оқытудың нәтижеге бағытталуын ескеру – бүгінгі curriculum design (оқу жоспарын жобалау) саласының өзекті мәселесі. А. Байтұрсынұлы бұны XX ғасырдың басында-ақ нақты тұжырымдаған болатын.

А. Байтұрсынұлының педагогикалық тұжырымдары тікелей әдебиетті оқыту методикасының негіздерімен де тығыз байланысты. Ол 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» еңбегінде қазақ әдебиеттануының ғылыми жүйесін жасады. Бұл еңбек – әдебиетті оқытуда ғылыми-жүйелілік принципі бірінші рет қолданудың нақты үлгісі.

Ғалым мұғалімнің методикалық сауаттылығы мен пән мазмұнының ғылыми дәрежесін тығыз байланыстырды. «Педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім» [1, 269 б.] деген талаптың астарында – мұғалімнің тек пән маманы ғана емес, оқытушы-методист болуы тиіс деген ұстаным жатыр. Бұл идея бүгінгі жоғары педагогикалық білімнің стандарттарымен үндеседі.

Оқу процесінде жүйелілік пен сатылылықты сақтау, баланың жас ерекшелігін ескеру, оқулық пен бағдарламаның педагогикалық тиімділігін қамтамасыз ету – осының бәрі А. Байтұрсынұлының ой-пікірлерінде алғаш рет жүйеленіп, бүгінгі қазақ мектебінің методикалық мұрасына айналды.

А. Байтұрсынұлының педагогикалық мұрасы – жай тарихи дерек емес, тікелей қолданбалы нұсқаулық. Бұл нұсқаулық бойынша болашақ қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі назарына төмендегідей ой-тұжырымдар ұсынылады:

1. Қазақ тілі мен әдебиеті пәндері мазмұны мен методиканы қатар меңгеріңіз. А. Байтұрсынұлы айтқандай, оқытушы тек өз пәнін жақсы білумен шектелмей, оқыту ғылымын да терең оқып, үйрену міндеттемесін ұмытпауы тиіс.

2. Пән мұғалімі немесе пән оқытушысы ретінде оқушы/студент тұлғасын зерттеңіз. Мұғалім мен оқытушының басты міндеті – білім алушының жас ерекшелігі мен психологиялық даму деңгейіне сай оқыту процесін ұйымдастыру.

3. Пән иесі ретінде бағдарлама мен оқу жоспарын сыни тұрғыдан талдаңыз. Бағдарламаны соқыр орындаушы болмай, оның педагогикалық мақсатын ұғынып жұмыс жасаңыз.

4. Қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәндеріне қатысты оқу құралдарын тиімді пайдаланыңыз. Жаңа технология немесе оқулық – тек құрал, ал оны пайдалана білу шеберлігі – мұғалімнің методикалық сауаттылығынан туындайды.

5. Ұлттық педагогикалық мұраны зерттеңіз. А. Байтұрсынұлының «Ақ жол» жинағындағы мақалалар – қазақ педагогикасының рухани бастауы. Оларды оқып, өзіндік рефлексия жасауды дағды етіңіз.

А. Байтұрсынұлының ағартушылық ой-пікірлері – XX ғасыр басындағы тарихи-педагогикалық мұра ғана емес, бүгінгі білім беру ғылымына терең ықпал еткен методикалық концепцияның іргетасы. Ол мұғалімнің кәсіби дайындығы, оқыту бағдарламасының ғылыми негіздері, оқу құралдарының педагогикалық сапасы мәселелерін алғаш рет жүйелі талдаған ғалым ретінде қазақ педагогика ғылымының тарихында тұғырлы орын алады. Оның «Мектептің жаны – мұғалім деген ұлағатты сөзі – бүгінгі қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі үшін ойлану нысанасы, кәсіби өсудің айнасы

болуға тиіс. А. Байтұрсынұлының педагогикалық мұрасын терең зерттеп, заман талабымен ұштастыру – ұлттық білім берудің сапасын арттырудың маңызды жолдарының бірі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байтұрсынов А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімалар, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу / Құрастырған Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 бет.

POLISH SCIENCE JOURNAL

Executive Editor-in-Chief: PhD Oleh M. Vodiany

ISSUE 5(86)

Founder: «iScience» Sp. z o. o.,
NIP 5272815428

Subscribe to print 05/06/2026. Format 60×90/16.
Edition of 100 copies.
Printed by «iScience» Sp. z o. o.
Warsaw, Poland
08-444, str. Grzybowska, 87
info@sciencecentrum.pl, <https://sciencecentrum.eu>

ISBN 978-83-949403-3-1

